

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

ČESME I FONTANE LJETNIKOVACA NA PODRUČJU DUBROVAČKE
ASTAREJE I PRIMORJA

Tea Zvrko

Zagreb, 2016.

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

ČESME I FONTANE LJETNIKOVACA NA PODRUČJU DUBROVAČKE
ASTAREJE I PRIMORJA

MENTOR: dr. sc. Danko Šourek, viši asist.

STUDENTICA: Tea Zvrko

Zagreb, 2016.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

ČESME I FONTANE LJETNIKOVACA NA PODRUČJU DUBROVAČKE

ASTAREJE I PRIMORJA

Tea Zvrko

SAŽETAK

Ladanjska arhitektura, posebice na području Astoreje, obuhvaća današnji prostor Rijeke dubrovačke kao i fenomen ladanjske kulture koji se javlja i na području Trstenoga na primjeru Gučetićevog ljetnikovca. Ljetnikovci Bunić – Kaboga i Stay – Kaboga na Batahovini, Bozdari – Škaprlenda ljetnikovac u Čajkovićima, Sorkočevićev u Komolcu, Rastićev u Rožatu, iznimni su po svom karakterističnom smještaju *na vodi* i skrivaju unutar ogradnih vrtnih zidova zidne česme. Zidne česme formirane su unutar niše u zidu i otvaraju različita ikonološka pitanja pri interpretaciji skulpturalne plastike. Stayev, Bozdarijev i Gučetićev ljetnikovac primjeri su gdje se pojavljuju *grotte* sa zidnom česmom ili fontanom u Trstenom.

Karakteristika dubrovačke renesansne hortikulture je uređenje i podjela vrta pravilnom mrežom ortogonalnih šetnica. Usporedba se može povući sa talijanskim vrtom, ali dijele ih i velike razlike u arhitektonskim elementima koje su posebne samo za dubrovačko podneblje. Mnogi strani putopisci i pjesnici, posebice talijanski svoje oduševljenje prirodnim ljepotama *zaljeva ljetnikovaca* pretočili su na papir. Ono što je bitno naglasiti za nastanak ljetnikovaca je splet društvenog ozračja i kulturnog napretka koji je vladao u Dubrovniku.

Rad sadrži: 52 stranica, 37 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: ladanjska arhitektura, Rijeka dubrovačka, Astoreja, Trsteno, voda, česma, fontana, dubrovački vrt

Mentor: dr. sc. Danko Šourek, viši asist.

Ocjenjivači:

Datum prijave rada: 2016.

Datum predaje rada: 2016.

Datum obrane rada: 2016.

Ocjena: _____

SADRŽAJ

Uvod	1
Društvene okolnosti i povodi za izgradnju ladanjskih sklopova	2
Arhitektonske karakteristike ladanjskih sklopova	5
Vrtovi.....	10
Funkcije ladanjskih sklopova	15
Ljetnikovci u očima putopisaca i suvremenika	17
Mjesta izgradnje ladanjskih sklopova	20
Astareja i Rijeka dubrovačka	20
Voda	24
Bunić – Kabogin ljetnikovac na Batahovini	27
Ljetnikovac Stay – Kaboga na Batahovini	32
Ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda u Čajkovićima	34
Sorkočevićev ljetnikovac u Komolcu.....	40
Restićev ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj (Džonovina).....	45
Gučetićev ljetnikovac u Trstenom.....	47
Ilustracije:	51
Zaključak	67
Literatura:	69
Mrežne stranice:	73
Slikovni prilozi:	73

Uvod

Prije osvrta na temu postanka ladanjskih objekata dubrovačkoga područja s vrtovima koji skrivaju spomenike kiparskog umijeća u obradi kamena (fontana i česmi), korisno je odrediti njihove osnovne karakteristike. Ljetnikovci su »dio humanističkog nasljeđa, čiji korijeni leže u povijesnoj tradiciji istočnojadranske obale još od vremena Grka i Rimljana.«¹ Sam pojam ladanja vezan je uz gospodarske i društvene čimbenike, etičke i estetske komponente, arhitekturu i hortikulturu.² Tonko Maroević (2013.) dubrovačke ljetnikovce predstavlja kao jednu od najljepših stranica hrvatske kulturne povijesti, što svakako po svojoj jedinstvenosti i smještaju zaslužuju biti.³ Razvijali su se na ograničenom području od XIV., pa sve do XVIII. stoljeća. Razvitak i moć Dubrovačke Republike bila je preduvjet za »brz razvoj graditeljstva, koje je pokazivalo visoku razinu stambene arhitekture kao najpotpuniji odraz ondašnjeg dosega života.«⁴ Dubrovačka ladanjska arhitektura zbir je različitih arhitektonskih zahvata u kojima se očituje drugačiji način života od onoga u prostoru unutar gradskih zidina. Razvoj dubrovačke reprezentativne stambene arhitekture predstavljaju stoga dvije dominantne grupe: palača unutar gradskih zidina i ljetnikovac izvangradskog područja. Povijesni izvori ljetnikovce spominju kao *kuće izvan grada*, *domus* ili *case*, u tekstovima suvremenika *palazzi*, a na kasnijim geografskim kartama – *palazzi di delizie*.⁵

Ljetnikovci su nekoć uvelike pridonosili prepoznatljivosti dubrovačkoga podneblja, »kao ponosni gospodari vizualnih mjera i proporcija te volumenskih odnosa u komponiranju cjelokupnog okom obuhvatnog prostora.«⁶ Nekoć su bili i aktivni čimbenici u prostoru i međusobno su se upotpunjavali te komunicirali s krajolikom. Prilagodili su se neravnom terenu i jednostavno svojom čistom ljepotom stopili s lokalnim ambijentom. Takva skladnost proizašla je iz obzira tadašnjih vlasnika i njihovih graditelja prema cjelokupnom prostoru, što za današnje doba teško možemo reći.

---

¹ Izvor: http://www.ciopa.hr/rijeka_dubrovacka.htm (stranici pristupljeno: 18. II. 2016.).

² Usp. Nada Grujić, *Predgovor*, u: AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006., str. 7.

³ Tonko Maroević, *Bijeli dvori u sjenama sutona. Književni luk sudbine dubrovačkih ljetnikovaca*, u: *Peristil*, 56, 2013., str. 17.

⁴ Usp. Cvito Fisković, *Dubrovnik i njegova kulturna prošlost*, u: *Dubrovnik. Časopis za književnost, nauku i umjetnost*, god. 7, 1996., br. 3 – 4, str. 94 – 112.

⁵ Usp. Nada Grujić, *Dubrovačka ladanjska arhitektura 15. stoljeća i Gučetićev ljetnikovac u Trstenom*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34, 1994., str. 145.

⁶ Radovan Ivančević, *Radijus ozračja spomenika*, u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti*, 20, 1996., str. 27.

Nakon pada Republike prigradski ljetnikovci postali su mjesta za stanovanje, što su manjem broju poneki ostali sve do danas. »Većina ljetnikovaca isprva je zadržala (privremenu) rezidencijalnu namjenu, no s vremenom su zadobivali i druge: obrazovnu, kulturnu, poslovnu, turističku, socijalnu, a koristili su se kao i kao skladišta za vojne potrebe, odnosno potrebe obrane Dubrovnika tijekom Domovinskog rata.«⁷

Današnje stanje većine ljetnikovaca, osobito onih u Rijeci dubrovačkoj, je pretužno. Često bez adekvatne, ili ikakve, namjene postali su – kako je Milan Prelog 1964. godine izrazio u svojoj znamenitoj sintagmi – »baština bez baštinika«,⁸ a taj se destruktivski slijed nastavlja do današnjih dana s tek ponekim obnovljenim ljetnikovcem kao iznimkom. Umjesto da polako nestaju, ljetnikovci bi se mogli koristiti kao kulturni punktovi na kojima bi se promovirala umjetnosti, što im je, među ostalim, i bila jedna od prvotnih namjena.

Društvene okolnosti i povodi za izgradnju ladanjskih sklopova

Gospodarska moć dubrovačkih patricija uvjetovala je izgradnju ladanjskih zdanja. Početak njihove gradnje ogleda se u kulturnom i privrednom razvitku Dubrovačke Republike, kao i u njezinoj samostalnosti i specifičnom položaju u zapadno – europskom društvenom i političkom svijetu. Ljetnikovci su nastali kao rezultat urbanističke situacije u Gradu koji se formirao unutar zidanama zadanoga oblika.⁹ Za razvitak ljetnikovaca osobito važna društvena skupina bila je trgovačka aristokracija koja je bogatstvo stečeno trgovinom u XIII. i XIV. stoljeću, uložila u zemljoposjede. Oni su prvi koji su investirali u svoje ladanjske kuće, kako bi ih učinili ljepšima i udobnijima; smješteni su u prirodnom okružju na osami bez prevelike zaštićenosti.¹⁰

---

⁷ Za vrijeme Domovinskog rata je samo u Rijeci dubrovačkoj oštećeno 215 kuća, od čega tridesetak registriranih spomenika graditeljske baštine, pretežno ladanjske. Vidi: Maja Nodari – Željko Peković – Patricija Veramenta-Paviša, *Obnova ratom oštećene kulturne baštine dubrovačkog područja*, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24 – 25, 1998. – 1999., str. 221 – 222.

⁸ Ističe se doprinos Milana Preloga, tvorca antologijske programatske sintagme »baština bez baštinika«, apela za spas dubrovačkih ljetnikovaca »koji danas umiru uz naš prešutni pristanak«, u vrijeme proboja Jadranske turističke ceste kroz Rijeku dubrovačku 1963. godine (*Baština bez baštinika*, u: *Telegram*, 13. III., 1964., br. 203.).

⁹ Usp. Neven Šegvić, *Dubrovačko graditeljstvo u XV. i XVI. stoljeću – Specifičnosti arhitekture Dubrovnika*, u: *Republika. Časopis za književnost i umjetnost*, god. VII., knj. I – II., 1951., br. 1 – 12, str. 46.

¹⁰ Usp. Nada Grujić, *Dubrovački ljetnikovci*, u: AA.VV., *Hrvatska renesansa*, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 2004., str. 112.

Bitna je činjenica da ladanjska arhitektura, kao općenita pojava, ne bi zaživjela bez blizine gradova i poticaja koje je pružao u njima ostvaren napredak. Gradovi su do XV. stoljeća postali prenapučeni, prljavi, bučni; možda i više nego u antičko doba kada je Plinije (23. – 79. nakon Kr.) pisao da u njima »čovjek ne može ni misliti, ni spavati, već kad ga obuzme gađenje ili kad se zaželi sna, bježi na selo [...]«. ¹¹ Tijekom XV. stoljeća usto su se širile i brojne bolesti, pa je višim društvenim slojevima bilo neizbježno graditi ljetnikovce, kako u Italiji tako i u Dubrovniku. U Dubrovniku je osobito učestala bila kuga, pa je stanovništvo često bilo primorano odlaziti na imanja i na njima ostajati sve duže. Zabilježeno je da je tijekom XV. stoljeća na dubrovačkom području kuga harala preko dvadeset puta. ¹²

Dubrovačku ladanjsku gradnju karakterizira smišljeni i planirani zahvat na zemljoposjedu. Nastanak ljetnikovaca na području dubrovačke općine, kasnije Republike, postignuće je gospodarskih interesa pojedinaca i interesa grada – države. ¹³ Vještom diplomatskom politikom Dubrovačka Republika osigurala je svoje granice od bilo kakvih napada i kroz XV. i XVI. stoljeće u izvangradskom se području izgradio najveći broj ljetnikovaca. Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja prezentira bitnu stavku u razvoju graditeljstva na našoj obali, ne samo po količini zdanja već i po kvaliteti izgradnje, a po svojim funkcijama uklapa se u ekonomsku, društvenu i kulturnu povijest dubrovačkog kraja. ¹⁴ Kultura ladanja je iznjedrila posebnu arhitektonsku formu, ladanjsku arhitekturu, koja je »uvijek i svugdje vezana uz grad, uz njegov rast i uređenje njegova prostora«. ¹⁵

Bogati dubrovački trgovac i prvi ministar Alfonsa V. Aragonskog, Benedikt Kotruljević (oko 1416 – 1469.) dovršio je 1458. godine traktat *O trgovini i savršenom trgovcu (Della mercatura et del mercante perfetto)*, u kojem se dotiče i teme o ljetnikovcima i njihovu korištenju u doba epidemija. Piše da su ljetnikovci »[...] itekako korisni u doba pošasti i pokvarena zraka, a što su dalje, pogodniji su za ovu drugu svrhu«. Drugo poglavlje Četvrte knjige Kotruljevićeva traktata nosi naslov *O vili dobra gospodara (Della villa dell'economico)*, a u njemu preporučuje trgovcima da posjeduju dvije vile – jednu koja će im služiti kao imanje za uzgoj hrane, a druga za odmor s obitelji: »Zatim gospodar mora imati vilu, a ako mu je moguće dvije vrste vila. Jednu držiš zbog koristi i rente da prehraniš obitelj.

---

¹¹ Damir Fabijanić – Nada Grujić, *Dubrovački ljetnikovac – The villa of Dubrovnik*, Zagreb, Fab, 2003., str. 12.

¹² Usp. Damir Fabijanić – Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 12.

¹³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 111.

¹⁴ Nada Grujić, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 1991., str. 5.

¹⁵ Nada Grujić, *Prostori dubrovačke ladanjske arhitekture*, u: *Rad JAZU*, knj. 339, 1982., str. 9.

Nije važno da ona bude daleko od grada jer moraš paziti samo na korisnost. [...] Druga vila neka služi za zabavu i osvježenje tebi i tvojoj obitelji, ali ne posjećuj je previše jer često odlazanje na ladanje odvraća ljude od posla.«¹⁶

Pretpostavlja se da je Kotruljević traktat posvetio prijatelju, trgovcu Franu Stjepoviću i donio ga u Dubrovnik 1458. godine, a može se pretpostaviti i da je traktat u XV. stoljeću postao poticajem za izgradnju vila u dubrovačkoj okolini. Kao poslanik Dubrovačke Republike na dvoru kraljice Ivane II. u Napulju, Benedikt Kotruljević zaslužan je i za dolazak napuljskog arhitekta Onofrija Jordanovog de la Cava (poč. XV. stoljeća – ?) u Dubrovnik. Neki navodi govore da ga je dubrovačka vlada pozvala zbog nesretnih događaja koje je donijela baš kuga, posebice ona iz 1437. godine, a zatim i strašni požar koji je uništio Knežev dvor.¹⁷ Godine 1437. Onofrio de la Cava izgradio je vodovod koji je bio dug dvanaest kilometara i spojio ga s gradskim fontanama.¹⁸ On je imao važnu ulogu u nastanku ljetnikovaca izvan gradskih zidina jer su se oni sada počeli graditi duž trase vodovoda.¹⁹

I Ilija Crijević (1463. – 1520), *poeta laureatus* Akademije na rimskom Kvirinalu u stihovima posvećenima prijatelju Aleksandru Farneseu osvrće se na ljetnikovce kao pribežišta u vremenima bolesti, ali i nedostatka vode: »Dok vedrina plamti nad ljetištem / i bolestan grad tuguje tražeći vode / i vodovod prazan optužuje zbog toga što je nema / i drevne pretke optužuje narodna žeđ, / uluci ljupkoj zadržava me dokolica radosna / i obale s vinogradima plemenitim.«²⁰

---

¹⁶ Nada Grujić, *Benedikt Kotruljević o vili*, u: AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006., str. 42.

¹⁷ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 112.

¹⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 113.

¹⁹ Usp. Damir Fabijanić – Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 26.

²⁰ Damir Fabijanić – Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 12.

Arhitektonske karakteristike ladanjskih sklopova

Dubrovački ljetnikovci većinom su izgrađeni tijekom XV. i XVI. stoljeća, u prijelaznom gotičko – renesansnom stilu, a od XVII. stoljeća i u baroknom stilu u koji se unosi duh lokalne tradicije.²¹

Gradnja ladanjskih objekata na vlastelinskim imanjima Dubrovačke Republike pojačala se u drugoj polovici XV. stoljeća, nakon što su konačno određene granice državnog teritorija. Dominacija palača nad ljetnikovcima tijekom XVII. i XVIII. stoljeća rezultat je gradnje i obnove nakon potresa 1667. godine.²² Tadašnje vlasti zahtijevale su obnovu unutar zidina grada, te je odlukom Senata 1668. godine čak zabranjena svaka gradnja izvan zidina.²³ Zbog takvih naredbi ljetnikovci u baroknom slogu su u manjem broju prisutni na dubrovačkom području.

Nadzor nad poljoprivredom morao je na strmim predjelima izloženima vremenskim nepogodama biti stalan, tako da je i boravak gospodara na imanju bio sve duži. Dubrovački plemić, filozof i političar Nikola Vitov Gučetić (1549. – 1610.), vlasnik ljetnikovca u Trstenom, napisao je djelo *Upravljanje porodicom* 1589. godine. Knjiga je formirana kao uputa i savjet vlasniku na kojem položaju i na kojoj strani svijeta će graditi svoju kuću te analizira obiteljske odnose koji se javljaju između muža i žene, roditelja i djece, kao i gospodara i slugu. Kroz primjer svoje gradnje ljetnikovca, Gučetić preporuča i smatra: »da svatko, pučanin, vlastelin, treba zidati svoj dom prema prilikama svoje obitelji, a zatim ga uzdržavati prema svom položaju i stanju, ukrasiti pokućstvom i ostalim stvarima koje upotrebljavaju ugledne obitelji, a tko ga ne može ukrasiti, nek nastoji barem da mu je čist, jer ako nastojimo iskititi tijelo doličnim i lijepim odjelom, mnogo više moramo ukrašavati sobe u kojima boravimo. Svaki otac obitelji treba paziti da ne sazida dom na nezdravu položaju, već u kraju gdje je podneblje umjereno, gdje vjetar čisti i raznosi maglu, jer će inače pripremiti sebi grob a ne kuću. Istočni vjetrovi su vlažni i topli te nisu zdravi kao sjeverni, osobito oni koji pušu u sunčanim danima i kao zapadnjak u proljeće. Voda koju obitelj pije treba biti zdrava, te zdence treba snabdjeti morskim pijeskom i čuvati od blata, jer su blatnjavi bunari i prema uvjerenju dubrovačkih liječnika jako škodljivi. Kuću treba sagraditi na položaju koji

---

²¹ Usp. Cvito Fisković, *Kultura dubrovačkog ladanja (Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu)*, Dubrovnik, Historijski institut Jugoslavenske akademije, 1966., str. 5.

²² Usp. Katarina Horvat-Levaj, *Između ljetnikovaca i palača – reprezentativna stambena arhitektura dubrovačkog predgrađa Pile u 18. stoljeću*, u : AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006., str. 203.

²³ Usp. Katarina Horvat-Levaj, *nav. dj.*, 2006., str. 203.

nije zimi prehladan, a niti ljeti prevruć, a to se postiže ako se njen veći dio okrene k zimskom istoku, tako da zimi bude dobro obasjana suncem, a ljeti svjež, jer kose sunčane zrake ne griju kao okomite.«²⁴

Sklad u arhitekturi ljetnikovaca nastao je »suradnjom vlasnika s vještim i darovitim graditeljima i klesarima koji su poznavali svoj kraj, dubrovačko graditeljstvo, njegove običaje, kao i životne potrebe.«²⁵ Dubrovačke kuće zbog zbijenog prostora unutar grada stremile su u visinu i bile su jako uske. Podređenost prostoru iziskivalo je da su ponekad imale samo jednu sobu na katu. Drugačiji unutrašnji raspored izvan gradskih zidina, radi većih i prostranijih mogućnosti imale su velike kuće i ljetnikovci. To se očitovalo u udobnosti i u simetričnom rasporedu. Jednokatnice jednostavnog rasporeda mogu se podijeliti u dvije skupine. Jednu skupinu čine stariji ljetnikovci, zidani u XV. ili u prvom desetljeću XVI. stoljeća u prijelaznom gotičko – renesansnom stilu, koji imaju karakteristično izdužene gotičke prozore s triforom na glavnom pročelju, unutrašnjost je opremljena gotičko – renesansnim kamenim namještajem, a građevine su u cjelini manje. Novija skupina iz druge polovice XVI. stoljeća građena u zreлом renesansnom stilu, još uvijek zadržava oblike i raspored starije skupine. Ipak, prostraniji su, dominiraju visinom i čvršćom gradnjom. Umjesto trifora imaju velike četvrtaste prozore, a lože su prisutnije. U stariju skupinu ubrajaju se Bunić – Gradićev i Majstorovićev ljetnikovac u Gružu, Sorkočevićev, Pucić – Kosorov i Đurđevićev na Lapadu, Kabužićev na Batahovini, Đurđevićev u Lapadu, Bunićev u Ponikvama i ruševinu *Morovo* u Orašcu, a kasnije se ističu Skočibuhin na Boninovu i na otoku Šipanu, Pucićev na Pilama, Đurđevićev – Matijevićev i Rašičin u Lapadu, Gundulićev i Bunićev u Gružu, Sorkočevićev na Kantafigu, Gučetićev u Trstenomu, Stajev na Batahovini, Sorkočevićev, Ratićev, Boždarević – Skaprlendin, Gučetić – Lazarevićev, Zamanjin, Gučetić – Vodićin i Gradićev u Rijeci dubrovačkoj, Zamanjin u Zatonu, Sorkočevićev u šipanskoj Luci, Zuzorićev u Brsečinama i Betondićev u Kobašu.²⁶ Većina navedenih ljetnikovaca se tipološki ne razlikuje od jednokatne kuće većih dimenzija. Neki imaju terase, trijemove, a pročelje im se otvara ložom. Smještajem se uglavnom nalaze u sredini vrta tako da im je

---

²⁴ Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 31.

²⁵ Deša Karamehmedović, *Prostorna i funkcionalna klasifikacija dubrovačke ladanjske arhitekture. Doprinos društvenom vrednovanju*, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, god. 53, 2015., br. 2, str. 461.

²⁶ Usp. Cvito Fisković, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1947., str. 71.

začelna strana arhitektonski raspoređena poput pročelja. Oko perivoja je uzdignut visoki zid, tako da su dvorište i vrt zaštićeni od pogleda iz okoline, a istovremeno i zbog obrane posjeda.

Prostorni raspored je jednostavan. Dominirala je tipska gradnja poput L tlocrtnoga oblika. Prizemlje i kat peterodijelno su podijeljeni s velikom središnjom sobom, zvanom salon ili saloča. Središnju prostoriju okružuju četiri sobe i prema toj podjeli nastala je mletačka uzrečica: »Quattro stanze un salon / Ze la casa d'un Schiavon. (Četiri sobe kraj jednog salona / To je kuća od Skjavona.).«²⁷

Unutrašnji prostor ljetnikovca tijekom XVI., XVII., i XVIII., stoljeća nije se bitno mijenjao; u prizemlju se nalazi velika prostorija – saloča – a središnja dvorana na katu (sala) uglavnom je flankirana s po dvije prostorije na svakoj strani.²⁸ (Da li da obrišem, pošto u prethodnoj rečenici spominjem raspored) Broj bočnih prostorija uvjetovan je veličinom ljetnikovca.²⁹ Sorkočevićev ljetnikovac u Rožatu jedini je primjer koji ima četiri bočne prostorije na svakoj strani.³⁰ Vrlo bitni element u prostoru ladanjskih kuća je stubište, koje ujedno i jedino mijenja raspored mjesta.³¹ Stubište se u u prvoj polovici XVI. stoljeća nalazi unutar glavne dvorane, što ujedno predstavlja i renesansni model obuhvaćanja, ujedinjenja prostora, a u drugoj polovici XVI. stoljeća, iz središnje dvorane oslobađa se ili zauzima posebni prostor.³² Kod nekih ljetnikovaca javljaju se neke osobitosti poput razlike u visini prostorija na katu u Stajevu ljetnikovcu na Batahovini.³³ Preciznije, iznad nižih bočnih prostorija se nalazi još jedna etaža, tako da se središnja dvorana naglašava i visinom.³⁴

Ladanjski posjedi su imali i kapelice koje su bile *oratorium privatum* vlasnika, privilegij i najviši statusni znak obitelji.³⁵ Već u XIII. stoljeću postojao je običaj da se na vlasteoskim imanjima podižu kapelice, što nam potvrđuje natpis uzidan u obnovljeno pročelje kapele sv. Nikole na Gorici, koju je Šimun A. Benešić sagradio usred svojih lapadskih vinograda 1286. godine.³⁶

---

²⁷ Milan Pelc, *Hrvatska umjetnost – Povijest i spomenici*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 2010., str. 205.

²⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 78.

²⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 80.

³⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 80.

³¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 80. – 81.

³² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 80.

³³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 84.

³⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 84.

³⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 125.

³⁶ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1947., str. 74.

Zajednički element ljetnikovcima na vodi je arsenal ili orsan, veliko spemište za čuvanje čamaca i ribarskog alata, koji je prizemnim krilom povezan s kućom. Uz orsan se nalazi cisterna s vodom, a kod nekih i druge korisne prostorije. Iz cisterne voda često dospijeva u malu reljefnu česmu u vrtu ili dvorištu. U Gučetićevu parku u Trstenomu, kao rani primjer figuralnoga oblikovanja česme, vidi se ulomak male česme s lavljim glavama gotičkog stila koja je najvjerojatnije bila slična onoj iz franjevačkog samostana u Gradu.³⁷

Naručitelji gradnje i sami graditelji dubrovačkih ljetnikovaca imali su izrazito razvijen osjećaj za lijepo, sklad i mjeru.³⁸ Upravo je, kako navodi Nada Grujić: »način na koji su te građevine uspostavile odnos s okolnim prostorom sasvim originalan« te »predstavlja i najveću kvalitetu dubrovačke ladanjske gradnje.«³⁹

Opisana skupina arhitektonskih spomenika, s izuzetcima ljetnikovaca u zrelom renesansnom i baroknom stilu, većinom karakterizira specifični miješoviti gotičko – renesansni stil. Strogoća izraza u planiranju i gradnji nestaje kad se majstor posvećuje klesanju prekrasnih prozorskih otvora i ukrašavanju česmi, te se pri tome dopunjuje s gotovo magičnim ambijentom.

Kao civilizacijske uzore i prethodne modele dubrovačkih ladanjskih sklopova Nada Grujić (1991.) ističe pojavu srodnih zdanja u okolici talijanskih središta poput Genove, Firence i Siene, već od kraja XIII. stoljeća. Nasuprot njima, na prostoru sjeverne Italije, vile će se – na mjestima srednjovjekovnih objekata (kula) na izvangradskim posjedima – početi podizati tek tijekom XV. i XVI. stoljeća.⁴⁰ Gradnja suburbanih i rustikalnih vila u okolici Firence započela je već u prvoj polovici XIV. stoljeća. Boravak firentinskih majstora u Dubrovniku zasigurno je ostavio traga i na ladanjskim objektima.⁴¹ Trogodišnji boravak Michelozza di Bartolomea u Dubrovniku, arhitekta s najvećim iskustvom u gradnji vila,⁴²

---

³⁷ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1947., str. 74.

³⁸ »Taj sklad je nastao suradnjom vlasnika s vještim i darovitim graditeljima i klesarima građevnog ukrasa, koji se očituje u bezbroj građevinskih ugovora naših starih graditelja i kućevlasnika, koji su poznavali svoj kraj, njegove običaje i prilike, pa su tako i ostvarena u njihovim gradnjama uspjela i nenametljiva prostorna rješenja, uvjetovana životnim potrebama, a ne prenesena iz tuđine.« Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 9 – 10.

³⁹ Prema: Deša Karamehmedović, *Prostorna i funkcionalna klasifikacija dubrovačke ladanjske arhitekture. Doprinos društvenom vrednovanju*, u: *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, god. 53, 2015., br. 2, str. 461. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 62.

⁴⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 32 – 33.

⁴¹ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 164.

⁴² »Između 1472. i 1452., Michelozzo je preuredio medičejske utvrde Trebbio, Cafaggiolo i Careggi u ladanjske rezidencije. Cosimo Medici naručio je 1455. projekt za vilu u Fiesoleu. Konstrukcijski problem postava vile na kosi teren riješio je zamašnom izvedbom supstrukcija u koje je smjestio gospodarske prostorije. U Trstenom

sigurno ga je potaknuo da sudjeluje i u gradnji ljetnikovaca.⁴³ Sve ovo ukazuje da su dubrovački ljetnikovci nastali ugledajući se na vile Apeninskog poluotoka.

Ipak, u pogledu prostornog rasporeda i detalja ljetnikovaca, ne mogu se pronaći neposredni uzori na Apeninskom poluotoku; južnoitalski, firentinski ili mletački.⁴⁴ Općenita poveznica s mletačkim vilama objašnjava se kao rezultat stalnih dodira Mlečana s Dubrovnikom. Slavne mletačke vile počele su se graditi poslije 1540. godine, nakon što je mletačka vlada odredila da se uređuju zapuštena zemljišta. U tom vremenskom periodu nastale su ladanjske kuće koje su gradili Jacopo Sansovino (1486. – 1570.), Michele Sanmichelli (1484. – 1559.) i Andrea Palladio (1508. – 1580.).⁴⁵ Michelangelo Muraro (1913. – 1991.) tvrdio je da dubrovački ljetnikovci imaju »neporecivo prvenstvo«, iako je smatrao da oni nisu djelovali na razvoj onih mletačkih.⁴⁶ Treba spomenuti i da su neki dubrovački ljetnikovci bili stariji i od nekih slavnih talijanskih primjera kao što su vila Medici na Pinciju, Villa d' Este, Villa Farnese u Capraroli kao i rimske vile kardinala Farnesea i pape Julija III.⁴⁷ Talijanske i dubrovačke ljetnikovce povezuju neke osnovne karakteristike: jedinstveni koncept zgrade i vrta u prostoru; povezanost unutrašnjeg sklopa s krajolikom; terasasto oblikovanje terena; pravilni raspored raslinja u vrtu.⁴⁸ Cvito Fisković će, uspoređujući ih, reći da »iako su italjski često raskošniji, a i odlučniji za razvoj povijesti graditeljstva, oni nemaju kao dubrovački pristupačnost, ljudsko mjerilo i odnos odmjeran prema čovjeku«. ⁴⁹ Tonko Maroević (2007.) ističe pak da se renesansne građevine pokraj Omble ili na Lapadu ne mogu monumentalnošću uspoređivati s paladijanskim ostvarenjima oko Vicenze i dvorcima na Loari, ali ono što ih čini jedinstvenima je njihova funkcionalnost, spoj hortikulture, ekologije, hedonizma i utilitarnosti.⁵⁰

Osobitosti dubrovačkih ladanjskih sklopova obuhvaćaju kako oblikovanje same zgrade ljetnikovca, tako i organizaciju njegova vrta redovito ograđena visokim zidom te ispresjecana pravilnim rasterom šetnica natkrivenih pergolama na kamenim stupovima. Jedna

---

kosina nije toliko izražena, ali su osnovna dispozicija cjeline i odnos kuća – vrt – krajolik analogni.« Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 164, bilj 77.

⁴³ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 164.

⁴⁴ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 9.

⁴⁵ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 27.

⁴⁶ Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 27.

⁴⁷ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 27.

⁴⁸ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 27.

⁴⁹ Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 9.

⁵⁰ Tonko Maroević, *Raditi na ladanju*, u: AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2007., str. 10.

od osobitosti ove skupine spomenika jest i odnos prema vodi u odabiru njihova smještaja – često uz samu obalu mora ili Rijeke dubrovačke. U tom pogledu moguće ih je usporediti tek s – mahom kasnijim – primjerima vila i ljetnikovaca u okolici Milana (Naviglio Grande) ili na obalama sjevernotalijanskih jezera (Lago di Como, Lago di Garda, Lago Maggiore), ali i s bližim primjerima mletačkih vila na Brenti ili osmanskim ljetnikovcima (*yali*) na obalama Bospora.⁵¹

Vrtovi

Ljetnikovci *na vodi* u bliskom su odnosu s morem i Rijkom, pa se jednom od karakteristika dubrovačkoga renesansnoga vrta označava upravo odnos između ljetnikovca (kuće), vrta i vode.⁵² Dubrovački su ljetnikovci iznimni primjeri graditeljske baštine upravo po svom dobro proučenom i izabranom položaju, po oblikovanju prostora i jedinstvenom građevinskom – hortikulturnom sklopu. Građeni su po zadanom principu, tako da ogradnim zidovima povezuju otvorene prostore poput ljetnih kuhinja, turnjačnica ili mlinica, prostora za preradu plodova (maslina ili grožđa), spremišta za ulje s uzidanim kamenicama, stanova za radnike, staja, gumna, gospodarskih dvorišta. Ako je pak funkcija ljetnikovca bila primarno rezidencijalna, poveznicu zatvorenog i otvorenog prostora čine trijemovi i prolazi, terase, lože i paviljoni. Ono što je zajedničko gospodarskom i rezidencijalnom kompleksu su male kapelice koje su dokaz i potvrda posjeda i orsani (spremišta za barke) koji su građeni uz obalu. Bitni element ladanjske arhitekture je uređenje vrta, kojeg čine građevinski i prirodni elementi.

Vrtovi uz dubrovačke ljetnikovce počeli su se razvijati već u renesansnom dobu, a uz bok spomenicima europske vrtne arhitekture mogu se uvrstiti upravo zbog svoje jednostavnosti. Zajedno s ljetnikovcima tvore renesansnu ladanjsku cjelinu. Ograđeni kamenim zidom, imaju čvrsti tlocrtni raspored, što ga određuju obzidane i kamenom popločane šetnice; bitni dio vrtnog kompleksa tvore terase, paviljoni, česme i manji stambeni objekti.⁵³ Ideja vrta, odnosno novi pogled na čovjeka kao prirodno i društveno biće zametnula se već u XII. stoljeću u Italiji. U Firenci su se začele ideje koje su urodile preporodom ili

---

⁵¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 61 – 62.

⁵² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 107; Deša Karamahmedović, *nav. dj.*, 2015., str. 460.

⁵³ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 64.

renesansom, a koje su donjele velike promjene, koje su snažno utjecale na način življenja.⁵⁴ Na tlu Italije za vrijeme renesanse vrednuje se zemljoradnja, vrtlarstvo kao novi faktor u ekonomskom i kulturnom stremljenju humanista. Ovakav način razmišljanja poznat nam je još od Starog vijeka i klasičnog Rima. U okolici Tivolija, Albanskih planina, Tusculuma i Napuljskoga zaljeva razvijale su se suburbane i rustikalne vile – ljetnikovci i vrtovi s poljskim dobrima.⁵⁵ Već u srednjem vijeku uz samostane razvija se botanika, koja će se nastavljati i u XV. stoljeću u Italiji gdje se stvaraju vrtovi s ljekovitim biljem, koji su služili za osobnu potrebu vlasnika. Tako vrt i vila u Italiji postaju novi pojmovi oblikovanja, koji služe za ekonomsku i osobnu potrebu renesansnog čovjeka, a kasnije i mjesto okupljanja s krugom prijatelja. Vrt postaje umjetnička sinteza, poveznica vegetacije i arhitektonsko – kiparskoga umijeća, postaje predmet humanističkih razgovora, kao i novi svijet gdje se otvaraju mogućnosti eksperimentiranja vodom, raznim hidrauličkim spravama. Firentinski arhitekt i renesansni teoretičar Leon Battista Alberti (1404. – 1472.) u svom traktatu predlaže izgradnju suburbanih i rustikalnih ljetnikovaca smještenih u prirodi s vrtovima uređenim uz kuću, koji će omogućavati ugodan boravak na zraku, suncu i u zelenilu, uz prepuštanje miru i ljepoti prirode.⁵⁶ Njegov traktat je zasigurno imao veliki utjecaj na gradnju i smještaj vila. To se potvrđuje njegovim opisom Firence: »Oko Florentine leže mnogobrojne vile na kristalno čistom zraku, u predjelu punom vedrine i divnih vidika. Tu vrlo malo ima maglušine i nikakvog razornog vjetrova; sve je dobro, pa čak i ona čista i zdrava voda. Od mnogih zdanja, neka se mogu smatrati pravim kneževskim palačama, a druga opet skupocjenim gizdavim dvorcima.«⁵⁷ Ovaj opis Firence mogao bi se usporediti s ljepotom Rijeke dubrovačke. Renesansni vrtovi postali su novi izrazi humanizma i okretanje čovjeka prirodi.⁵⁸

Iako se prodor talijanskoga utjecaja na dubrovačkom području osjetio u izgradnji ladanjskih objekata, nije bio osobito prisutan u oblikovanju s njima poveznih vrtova. Vrlo bitan podatak je da se prvo uređenje vrtnog prostora dogodilo u klaustu dubrovačkoga samostana Male braće.⁵⁹ Klaustar je izgradio Mihoje Brajkov iz Bara u prvoj polovici XIV. stoljeća i uređen je u romaničko – gotičkom stilu. Prema opisu Dubrovnika Filipa de Diversisa iz 1440. godine, vrt se kao i danas prostirao na četvorinastom prostoru atrija, gdje

---

⁵⁴ Usp. Bruno Šišić, *Obnova dubrovačkog renesansnog vrta*, Split, Izdavački centar, 1981., str. 11.

⁵⁵ Usp. Nikola Dobrović, *Dubrovački dvorci*, Beograd, Urbanistički zavod, 1946., str. 17.

⁵⁶ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 12.

⁵⁷ Nikola Dobrović, *nav. dj.*, 1946., str. 18.

⁵⁸ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 14.

⁵⁹ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 18.

su bile zasađene naranče i lovorike; a u XV. stoljeću postavljena je česma s osmerokutnim bazenom, izdignutom školjkom i stupićem s kipom sveca.⁶⁰

Nezaobilazni motiv svakog dubrovačkog vrta je pergola ili odrina. Ona povezuje kuću s vrtom, odnosno povezuje ogradni zid i tako stvara zeleni trijem iznad šetnice te omogućuje boravak u svakom dijelu dvorišta, stvarajući atmosferu intimnoga prostora. Pergole dubrovačkih renesansnih vrtova nose nizovi vitkih kamenih stupova – monolita, najčešće okruglog ili osmerokutnog presjeka, s glavicama (kapitelima) koje su ukrašene lisnatim motivima ili volutama za prihvat i nošenje drvenih prečaka.⁶¹ Iako predstavlja poveznicu s talijanskim renesansnim vrtovima, pergola nije bila toliko važan element njihova uređenja, te je kao takva postupno iz njih i nestala. I staze u dubrovačkim vrtovima bile su obrubljene kamenim stupićima ili zidićima, koji su ujedno imali ulogu raščlanjivanja vrtnoga prostora.⁶² U talijanskim vrtovima to se pak najčešće postizalo grmovima oblikovanim u živice.⁶³

Vrtovi prve polovice XVI. stoljeća sadržavaju ranije karakteristike, poput jednodjelne ili dvodjelne podjele vrtne površine, zaštićeni su od pogleda i često sadržavaju ribnjake. Uzor takvoj zatvorenosti kao i »odnos zasađene površine vrta i trijema i dalje valja tražiti u samostanskoj arhitekturi.«⁶⁴ O težnji za prožimanjem interijera i eksterijera u drugoj polovici XVI. stoljeća svjedoči pak primjer ljetnikovca Klementa Gučetića u Mokošici. Ona se očituje u glavnoj prostoriji, *saloči* koja se u direktnoj osi povezuje s prednjim i stražnjim vrtom, tako da se ostavlja fiktivni dojam da glavna staza vrtne šetnice prolazi kroz *saloču*.⁶⁵ Na taj način postignuta je protočnost, sjedinjenje vanjskog prostora koji protiče unutrašnjošću ljetnikovca. Ovakva ideja izmiče se od renesansnih ideala i bliža je manirističkom htijenju.⁶⁶

Što se tiče namjene, prednji vrt je bio manji te se u njemu sadilo ukrasno bilje, a stražnji veći i služio je kao povrtanjak i za sadnju voćaka. Površina na kojoj se sadilo bilje i cvijeće zvala se perivojem i uvijek se nalazilo u prednjem dijelu dubrovačkih ljetnikovaca. Trajna karakteristika dubrovačke hortikulture je podjela zelenih površina na pravilne kvadrate

---

⁶⁰ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 18.

⁶¹ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 28.

⁶² Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 33.

⁶³ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 33.

⁶⁴ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 114.

⁶⁵ Usp. Željka Čorak, *Treći stil Gučetićeve ljetnikovca u Rijeci dubrovačkoj. Prilog za stilsku interpretaciju* (uz studiju Nade Grujić), u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12 – 13, 1988. – 1989., str. 229.

⁶⁶ Usp. Željka Čorak, *nav. dj.*, 1989., str. 229.

i pravokutnike sjenovitim stazama (šetnicama), koje su ograđene niskim kamenim zidom i stupovima što nose pergolu vinove loze.⁶⁷ Pravokutna polja koja su bila zaštićena niskim zidom služila su za uzgoj raznovrsnog bilja, te zidić je služio da se zemlja ne bi rasipala po stazama vrta.⁶⁸ Šetnice su *žile kucavice* uređenja vrtova ljetnikovaca. Spajaju sva skrivena mjesta, od kapelice pa do mjesta za odmaranje s velikim kamenim stolom i klupama ispod sjenice. U vrtu su se nalazile krune cisterni koje su bile ukrašene najčešće floraelnom dekoracijom i prizidane fontane, često oblikovane poput zidnih umivaonika u unutrašnjosti prostorija.⁶⁹ Vrti zidovi bili su raščlanjeni prozorima kroz kojih se promatrao krajolik.⁷⁰

Organizacija vrta mijenjala se i dalje, kroz XVI., XVII. i XVIII. stoljeće. Tijekom XVI. stoljeća u oblikovanju vrtova uz dubrovačke ljetnikovce dolazi do postupnoga prelaska »iz kasnogotičkoga u renesansni prostorni koncept.«⁷¹ Novi pristup organizacije vrta i sadnje raslinja uključuje stoga i ulogu perspektive, a »čvrst ortogonalan raspored osigurava središnja staza koju presjecaju one poprečne.«⁷² U XVI. stoljeću javlja se i trodjelna podjela vrtne površina i ona se uočava kod najvećih ljetnikovaca na području Rijeke dubrovačke, kao što je Rastićev u Rožatu ili Gučetićev u Mokošici.⁷³ To znači da se jedan vrt nalazi ispred stambenog objekta, drugi iza, a treći okomito na sam objekat. Tijekom stoljeća mijenjao se i raspored te oblikovanje biljaka sađenih u vrtovima. U XV. stoljeću poštivao se slobodni rast biljaka bez uređenja, što je odgovaralo naturalističkom tipu vrta, a u XVI. stoljeću pazio se geometrijski raspored rasta, što odgovara racionalističkoj koncepciji vrta.⁷⁴

Nada Grujić (1991.) naglašava i važnost klimatskih uvjeta u oblikovanju vrtova dubrovačkih ljetnikovaca: potreba za hladom utjecala je naime na pojavu i učestalost elemenata vrtne arhitekture poput trijemova, loža, paviljona i odrina, a česte kosine terena na formiranje popločenih terasa koje su omogućavale snažniju vizualnu povezanost s okolnim krajolikom.⁷⁵ Terasa su krasile i krune bunara, a ispod njih su se – kao kod one ljetnikovca Stay na Batahovini – mogle nalaziti cisterne koje su vodom opskrbljivale i česme.⁷⁶

---

⁶⁷ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 64.

⁶⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 64.

⁶⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 127.

⁷⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 127.

⁷¹ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 104.

⁷² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 104.

⁷³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 74.

⁷⁴ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 236.

⁷⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 108 – 111.

⁷⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 111.

Jedan od najljepših primjera rane barokne ladanjske arhitekture je Bozdarijev ljetnikovac u Čajkovićima. Nažalost, ponovno slijedom ljudskog faktora, devastiran je izgradnjom ceste, a u unutrašnjosti degradiran razinom stanovanja. Dvorište je koncipirano šetnicama, »organizirani vrti prostor spaja se prirodnim neorganiziranim stijenama u zaleđu i s Ombloom«, ⁷⁷ a s druge strane nalazi se primjer baroknog vrta s fontanom, gdje se maleni prostor upotpunjuje scenografskim rješenjem. ⁷⁸

U XVIII. stoljeću vrtovi postaju prave pozornice na otvorenom, uz scenografske elemente. ⁷⁹ Primjer za to vrt je ljetnikovca Gučetić u Trstenom. Prostor ispred ljetnikovca krasi šetnice koje su projektirane prema geometrijskim formama, zatim terasa iznad mora i na njezinu rubu paviljon, no kad se okrenemo prema stražnjoj strani ljetnikovca, sva pravilnost nestaje i otvara se svijet pun iznenađenja. ⁸⁰ Nailazimo na špilje, veliku fontanu, odmorišta, česme, vidikovce, ruševine. Granica vrta i šetnice nestaje, te prelazi u krajolik. ⁸¹ I u samom smještaju ljetnikovca u Trstenom Nada Grujić (2004.) pronalazi usporedbu s talijanskim primjerom navodeći kako svojim položajem podsjeća na medičejsku vilu u Fiesoleu. ⁸²

U vrtovima ljetnikovaca moglo se, uz domaće raslinje i cvijeće, pronaći i egzotično bilje koje su dubrovački pomorci donosili iz udaljenih krajeva. Povezani trgovačkim rutama s južnom Italijom, Španjolskom i dalekim Istokom prenijeli bi iz njih svakojakog cvijeća i voćaka. Tako ostvorenoj ljepoti dubrovačkih vrtova divio se već milanski plemić i kanonik Petar Casola, kada je, 1494. godine, na putovanju za Jeruzalem posjetio Dubrovnik. ⁸³ Poznato je i da je Petar Hektorović u svom Tvrđju imao egzotičnog bilja koje je dobio upravo iz Dubrovnika. ⁸⁴ Dubrovački pjesnik Mavro Vetranović poslao mu je oleandar i čemprese, koji su krasili vrtove dubrovačkih ljetnikovaca. ⁸⁵ Dubrovački filozof, astronom i komentator Aristotelovih djela Antun Medo (Antonius Medus Calossius) u XVI. je stoljeću s putovanja Levantom donjeo cvijeće slično tulipanu, koje se po drevnom imenu njegove obitelji nazivalo *kalos* te ga je s ostalim zimskim cvijećem poslao svom prijatelju književniku

---

⁷⁷ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 148.

⁷⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 148.

⁷⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 236 – 239.

⁸⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 236.

⁸¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 236.

⁸² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 122.

⁸³ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 30.

⁸⁴ Usp. Cvito Fisković, *Tri ljetnikovca hrvatskih pjesnika*, Zagreb, 1940., posebni otisak iz *Hrvatske revije*, str. 6.

⁸⁵ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1940., str. 6.

Ivanu Vicku Pinelliju za njegov perivoj u Padovi.⁸⁶ Eruditi XVI. stoljeća gajili su i divili se plemenitim biljkama i cvijeću. Tako Nikola Vitov Gučetić u drugoj polovici XVI. stoljeća spominje u perivoju ljetnikovca u Trstenom vrbu koja je prirodno uspijevala zbog bogatstva vode. Dubrovački kapetani i moreplovci donosili su u Trsteno biljke i sjemeni sa svih strana svijeta. Do danas su sačuvana stabla palmi, eukaliptusa, lovora i raznog egzotičnog drveća i grmlja koja tvore jedinstvenu prirodnu kolekciju s više od trista različitih biljaka i jedan je od najljepših primjera vrtne arhitekture dubrovačkih ljetnikovaca.⁸⁷

Funkcije ladanjskih sklopova

Ljetnikovci su bili mjesta odmora i kulturnog života. Njihovim su se vrtovima protezale šetnice, nad kojima je odrina s vinovom lozom pružala hlad u vrijeme ljetnih mjeseci. Vrtovi ljetnikovaca kao *umjetne točke prirode*, bili su omiljeni kutci učenih ljudi i žarišta novih duhovnih pobuda. Vrtne površine krasili su ribnjaci, koji još dan danas nepresušeni stoje kod nekih ljetnikovaca. Ribnjaci, kao i fontane te česme nisu bile odraz isključivo funkcionalnih potreba ljetnikovaca, već su ove iznimne povijesne spomenike nadopunjavale svojom ljepotom i snagom (primjerice fontana u Trstenom). Žuborom vode uljepšavale su njihovu idilu. Zapis uglednog dubrovačkog vlastelina i diplomata Jakete Palmotića (1623. – 1680.) iz 1680. godine, upućen Nikolici Buniću (1635. – 1678.), diplomatskom predstavniku Dubrovačke Republike u Carigradu u vremenu dok su se obojica zalagali za spas domovine, govori nam kako su ljetnikovci bili omiljena okupljališta za uživanje i bijeg od svakodnevice i u nestabilnim danima Dubrovačke Republike: »U gradu samo spava pet senatora [...] ostali se provode na ljetovanju [...] O, koliko sam vikao i dizao glas protiv takve ravnodušnosti, protiv toga da se napušta grad i boravi se napolju u dangubnim rasonodama [...] Sabo Maganja lovi, ostali se pijačeraju, a nitko o governu ne misli, nego kako kroz san.«⁸⁸

---

⁸⁶ Usp. Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 29.

⁸⁷ Usp. Maja Kovačević – Damir Fabijanić, *Arboretum Trsteno*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2004.

⁸⁸ Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 32.

Krajem sedamdesetih godina XVIII. stoljeća anonimni je austrijski izvjestitelj kraljice Marije Terezije pisao o Dubrovniku i Dalmaciji. Osvrnuvši se na dubrovačke ljetnikovce, ali i na stav koji su o njima imali njihovi korisnici, zapisao je: »Izvan grada Dubrovčani posjeduju svoje ljetnikovce, neki bliže neki dalje, a neki pak u objema predjelima. Da pravo kažem, oni smatraju da su veličanstveniji nego što doista jesu, jer nemaju jasne pojmove o većim dvorcima. Uza sve to ove njihove male ladanjske palače redovito krasno izgledaju i dobro su smještene. Neke su na morskoj obali, neke na brijegu koji gospodari okolicom i morem, neke na prijatnom obronku sunčanog brežuljka, pa uživaju prostrani i čisti zrak i vrlo lijepi pogled. Uz svaku je okolni vrtić, koji Dubrovčani, navikli da preuveličavaju svaku stvar, zovu doista perivojem. Predgrađe, koje se s mnogo rastrkanih i nepovezanih kuća pruža do Gruža, puno je ovakvih ljetnikovaca, koji su vlasteli veoma udobni, jer mogu u njima uživati slobodu i radost ladanja, a k tome istovremeno, prema potrebi vršiti i javne poslove, jer se u toku jednog sata mogu, ako je potrebno, vratiti u grad. Osobito pak obje obale Rijeke dubrovačke izgledaju divni i prijatni skup palača, pa se mogu usporediti s plemenitim mletačkim nastambama na toliko čuvenim obalama Brente, a ipak su od njih toliko daleke koliko i bogatije, glavne mletačke obitelji od dubrovačkih. Neke obitelji imaju ljetnikovce u Zatonu i u Župi dubrovačkoj, ali je većina izabrala radije predgrađe i grušku luku ili ugodne obale Rijeke.«⁸⁹ Ovo izvješće iz XVIII. stoljeća, svjedoči da se i tada bogata vlastela rado predavala čarima prirode u svojim ljetnim rezidencijama. U ponekim podrugljivim mislima austrijskog izvjestitelja, koji uspoređuje male ljetnikovce s *velebnim dvorima* Habsburške Monarhije, vidimo i ponos Dubrovčana koji su znali iskoristiti ljepote okoliša i podneblja. Možda je bio zavidan jer su ta kamena utočišta bila skrivena mjesta gdje je vladao mir, a pogled na more ili rijeku jednostavno oduševljavao.

Potreba za bijegom u prirodu nije bila osobitost samo renesansnoga i baroknoga razdoblja. I u XIX. stoljeću, nakon pada Republike, Pijerko Bunić (1788. – 1846.), potomak stare plemićke obitelji ljetovao je izvan grada u djedovskom ljetnikovcu.⁹⁰ Zapisani stihovi govore o njegovom završetku ljetovanja u Rijeci 1836. godine:

»Zbogom gore i dubrave, Žive vode, ribe i tice,

Zbogom l'jepe djevojčice, Ostaviću već vas ja,

---

⁸⁹ Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 38.

⁹⁰ Usp. Tonko Maroević, *Bijeli dvori u sjenama sutona. Književni luk sudbine dubrovačkih ljetnikovaca*, u: *Peristil*, 56, 2013., str. 20.

Približa se crna zima, Treba 'e meni bježat veće,

A kad dođe premaljeće Iz nova ću k vama doć«. ⁹¹

Ovi stihovi dokaz su kako tradicija uživanja u ladanju nije iščezla niti u XIX. stoljeću.

»Ljetnikovci su bili mjesta na kojima se duboko prožimalo gospodarstvo i kultura.«⁹² Osim što su služili za opuštanje vlastele, tu se skupljala ljetina, kontrolirala se obrada i plodnost polja vinove loze, a ujedno su služili i kao strateške točke za obranu teritorija.⁹³ Vlasnici ljetnikovaca utilitarnu funkciju spojili su tako s onom rezidencijalnom.⁹⁴ Zemljišni posjed je bio jedan od važnih statusnih simbola vlastele i s njih su ubirali ljetinu, iako se, prema Zdenki Janeković Römer (1990.), »uzdizanje dubrovačke elite temeljilo na imetku stvorenom trgovačkim poslovima, a ne na zemljoposjedu«. ⁹⁵ Bitno je, konačno, spomenuti da su ladanjski ambijenti bile oaze za druženje i stvaranje književno – filozofskih krugova. »Dubrovačko ladanje prava je pozornica kulturne djelatnosti.«⁹⁶

Ljetnikovci u očima putopisaca i suvremenika

Ljepota dubrovačkog kraja uistinu je, svojim vlastelinskim ljetnikovcima i vrtovima, ostavljala dojam kultiviranog krajolika. To potvrđuju opisi i hvalospjevi stranih putnika, koji su svoja zapažanja zapisivali vrlo dojmljivim riječima hvale Dubrovačkoj Republici: Poznati putopisac i humanist Filip de Diversis de Quartigianisa (druga polovina XIV. stoljeća – nakon 1452.) 1440. godine napisao je: »U gradu i izvan njega ima mnogo prelijepih palača i kuća, rekao bi da su sve zasnovane i izgrađene od iste građe, od istog graditelja i gotovo u isto vrijeme. I u okolici ima mnogo privatnih kuća začudne ljepote, velike vrijednosti i silne veličanstvenosti, koje bi zasluženno i odlično pristajale bilo kojem znamenitom gradu, dapače i talijanskom, a osobito toskanskom, i dostojno bi ga krasile.«⁹⁷

---

⁹¹ Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2013., str. 20.

⁹² Izvor: http://www.ciopa.hr/rijeka_dubrovacka.htm (preuzeto 18. II. 2016.)

⁹³ Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2013., str. 17.

⁹⁴ Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2013., str. 17.

⁹⁵ Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1999., str. 335.

⁹⁶ Usp. Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2007., str. 11.

⁹⁷ Nada Grujić, *Benedikt Kotruljević o vili*, u: AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2007., str. 41.

Diversis nadalje piše kako je: »[...] područje imenom Gruž, gdje puca pogled na najzaklonjeniju i najvelebniju luku, savijeno poput luka i ukrašeno posvuda okolo mnogim plodnim vinogradima, veličanstvenim palačama i prelijepim vrtovima [...]«, a za Rijeku dubrovačku – Omblu će reći: » [...] s obje strane pružaju se lijepi vinogradi i privatne kuće s vrtovima [...]«. ⁹⁸ Nije čudno da Filip de Diversis spominje za Gruž »veličanstvene palače i predivne vrtove«, a u Rijeci dubrovačkoj samo »privatne kuće s vrtovima«. »Arhivski izvori kazuju da se ljetnikovci u Gruškom zaljevu javljaju već u XIV. stoljeću, ⁹⁹ do XV. stoljeća postao je elitnom zonom dubrovačkog ladanja«. ¹⁰⁰ »Istodobno u Rijeci dubrovačkoj spominju se tek prve značajnije ladanjske gradnje (posjedi se u XIV. stoljeću još brane kulama)«. ¹⁰¹ Već su antički pisci i pjesnici, kao i veliki talijanski humanisti gradili ideju ladanja. U Italiji se ladanjske kuće nazivaju *luogo di retiro*, *luogo di delizia*, *ville di diporto*, a opisuju ih i humanisti poput Francesca Petrarce (1304. – 1374.), Giovannija Boccaccia (1313. – 1375.), Gian Francesca Poggia Bracciolinija (1380. – 1459.) i drugih. ¹⁰² Isto su činili i njihovi sljedbenici, dubrovački latinisti druge polovice XV. stoljeća. Dubrovački pisci prenijeli su u naše krajeve ideal života u prirodi. Ilija Crijević (1463. – 1520.) dubrovački prozaist i pjesnik posvetio je par stihova Rijeci dubrovačkoj: »[...] ne trpimo nevrijeme i užasan jug, vjetrova oslobođeni: voćnjake nam blagim mrazom odgaja i cvijeće blaga zima ne spaljuje.« U Crijevićevoj mašti i mitološka bića nastavaju bajkoviti krajolik Omble gdje »[...] nekažnjeno se vide sjajna leđa morskog boga. / I nasred valova pokazuje se gola Cimotoja, / naga Dejopeja pruža svoje bedro.« ¹⁰³

U XVI. stoljeću ljepoti Gruža divi se (1530.) mletački putopisac Benedetto Ramberti, posebnu pozornost poklanjajući otmjenim zgradama i perivojima, česmama i vrtovima s bujnim voćkama, te odaje počast Dubrovčanima što su »jedino svojim radom i vrlinom prokrčili put svakoj udobnosti kao za inat prirodi, budući da borave u neobičnom oporom i tijesnom kraju.« ¹⁰⁴ Isti putopisac naglašava i posebnu ulogu vode u vrtovima ljetnikovaca u Gružu i Rijeci Dubrovačkoj spominjući vrtove »sa prekrasno izrađenim

⁹⁸ Nada Grujić, *nav. dj.*, 2007., str. 41.

⁹⁹ Cvito Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955., str. 71 – 84. (Radove ugovaraju: 1333. Urso Crijević, 1347. Miho Bunić, 1347. Dživo Crijević, 1393. Niko Gundulić.)

¹⁰⁰ Nada Grujić, *Dubrovačka ladanjska arhitektura 15. stoljeća i Gučetićev ljetnikovac u Trstenom*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34, 1994., str. 145.

¹⁰¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 145.

¹⁰² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 144.

¹⁰³ Nada Grujić – Damir Fabijanić, *nav. dj.*, 2003., str. 14.

¹⁰⁴ Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2007., str. 10.

fontanama koje napajaju vodovodi«. ¹⁰⁵ Gianbattista Amalteo (1525. – 1573.), dubrovački kancelar iz sredine XVI. stoljeća, poziva jednoga prijatelja u Dubrovnik, preporučujući mu grad u kojemu će imati na raspolaganju »ljetnikovce i prikladna mjesta u kojima će moći ribariti, a i loviti životinje i ptice«. ¹⁰⁶ Bogatstvo vode dojmilo se i mletačkoga plemića Giovannija Battiste Giustiniana koji je 1553. godine posjetio Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu te zapisao: »Iskricali smo se one večeri na kopno da prenoćimo u sjajnoj palači jednoga dubrovačkog plemića na morskoj obali, koja se ujedno naslanja na hrbat brijega, a ukrašava je veoma ugodan perivoj pun mirta, jasmína, lovora, različitih, a i običnih stabala. Ondje su dvije fontane posve pitke vode izdjelane da ukrasuju perivoj i da služe palači. Tik do njih je ribnjak, u koji ulazi more ispod zidova koji ga četverouglatu okružuju

Talijanski povjesničar i jezikoslovac Francesco Maria Appendini (1768. – 1837.) zapisao je osobnu impresiju ljepote krajolika Rijeke dubrovačke »[...] čije vijugave obale posute ljetnikovcima i u svom dugom potezu pretvorene u perivoje, vinogradi i maslinici pruženi na obroncima jezovitih pobočnih brda, ne znam, da li nadahnjuju radost ili sjetu i u vruće godišnje doba pozivlju da se boravi u njima.« ¹⁰⁷

Fenomenu ladanja posvećuje se i Josip Bersa (1862. – 1932.) u *Dubrovačkim slikama i prilikama* (1941.): »Priroda, koja zaodijeva dubrovačku okolinu, ne mlazne u oči i u dušu silom raskoši i veličanstvenosti, već je mirna, blaga, skoro use povučena, koja te obraduje i smiruje, miluje i krijepi. U toj sugestivnoj sredini počese još zarana Dubrovčani graditi svoje dvorce za ljetni boravak. 'Kad su Muze – pjevao je Resti – po padu Carigrada pobjegle na obale Tibera, Arna i Brente, dolazile su i u naše krajeve, da poigraju na pristojnim igalima Župe ili da se okupaju u mirnim vodama Rijeke. Guste šume lovorike i bistra vrela oni naseliše nimfama i pastirima; ali u zahladu tih šuma i pri romonu tih vrutaka stvoriše i ona djela, sa kojih se proslavi i njihov zavičaj i cijela stara Hrvatska. Ljetnikovac je za Dubrovčanina mjesto zgodno za plemenitu dokolicu; tu je pjesma najmiliji odmor, tu je učenje dužnost i razgovor. Kuća za trajno stanovanje i dvorac za ljetno plاندovanje malo se među sobom razlikuju, naročito u blizini grada, gdje se ravnomjerni gradski život i običaji

---

¹⁰⁵ Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 128.

¹⁰⁶ Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2007., str. 12.

¹⁰⁷ Cvito Fisković, *nav. dj.*, 1966., str. 42.

nastavljaju; ta grad je malen, pa se mora širiti preko svoga kamenog pasa. Zato u predgrađima pravih villa nema [...].«¹⁰⁸

Čitajući o ljepoti neukroćene prirode i sklada unutar vrtova i perivoja ljetnikovaca, vinograda i maslinika na blagim padinama okolnih brežuljaka, obalu kojih dotiče Ombla, stječemo dojam idilične prošlosti. Nažalost, već desetljećima ovo područje ugroženo je ljudskom nebrigom i neprepoznavanjem vrijednosti krajolika koji se stopio s vrhunskim arhitektonskim ostvarenjima ladanjske arhitekture. Neprimjerena izgradnja naselja Mokošice i ostalih neskladnih stambenih objekata prevladala je nad ovim krajem i potpuno ugušila izražajnost njihove punine. Kao primjer bih navela ruševni ljetnikovac Klementa Gučetića, u čijoj pozadini se nadvija izgrađeno naselje i poput neprijatelja stalna je prijetnja. Urbana betonska arhitektura promijenila je idilični pejzaž maslinika i vinograda u neposrednoj blizini ljetnikovaca. U današnje doba *moderne* vile niču između ladanjskih objekata i dominantno se među sobom natječu.

Mjesta izgradnje ladanjskih sklopova

Gruški zaljev i Rijeka dubrovačka, kao i Elafitski otoci bili su idealna mjesta za *bijeg* iz grada. Ljetnikovci se stoga pojavljuju u blizini morske obale, duž Omble (Rijeke dubrovačke), na otocima i uskom kopnenom zaleđu, gdje, riječima Nade Grujić (1987.): »more – ako i nije u neposrednoj blizini – ostaje dohvatljivo pogledu sa svake uzvisine, s terase ili gornjeg kata ljetnikovca«. ¹⁰⁹ Područje rasprostiranja ljetnikovaca obuhvaća dakle kopneno zaleđe Dubrovnika, od Cavtata do Orašca, Elafitske otoke – Koločep, Lopud i Šipan te Slansko primorje i Pelješac. Izgradnja u Konavlima, Mljetu i Lastovu bila je rjeđe zastupljena zbog manjega broja imanja u vlasništvu Dubrovčana. ¹¹⁰ Osobito su duboki zaljevi Gruža, Rijeke dubrovačke i Zaton pružali pogodnosti, koje će se kasnije iskoristiti za izgradnju ljetnikovaca.

Astareja i Rijeka dubrovačka

Prvotni teritorij dubrovačke općine prije stjecanja okolnih područja sve do XIV. stoljeća zauzimao je prostor kopna između Orašca i Cavtata te Elafitske otoke i nazivao se *Astarea*. Područja koja su pripadala Astareji su: Župa, Šumet, Rijeka, Gruž, Zaton, Poljice, a

---

¹⁰⁸ Prema: Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2013., str. 21.

¹⁰⁹ Nada Grujić, *Reprezentativna stambena arhitektura*, u: AA.VV., *Zlatno doba Dubrovnika*, Zagreb – Dubrovnik, Muzejski prostor – Dubrovački muzej, 1987., str. 71.

¹¹⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 16.

neko vrijeme i Cavtat.¹¹¹ Astarea se dijelila na knežije, i to Zaton (*Malfum*), Rijeku dubrovačku (*Ombla*), Gruž (*Gravossium*), Šumet (*Junchetum*) i Župu dubrovačku (*Brenum*).¹¹² Otoci su bili Koločep, Lopud i Šipan, dok su Mljet i Lastovo stečeni poslije. Područje od Boninova do Svetog Jakova i otoci Daksa, Sveti Andrija, Lokrum, Supetar, Bobara i Mrkan podpadali su izravno pod gradski distrikt. Prostor grada (lat. *civitas*) bio je izoliran, kao i otoci (lat. *insulae*), a Astareja je bila zasebno područje, koje se ponekad nazivalo i *terra firma*, *haereditas*, ili *djedina*.¹¹³ Još uvijek nemamo sigurne podatke o tome kada su Dubrovčani stekli prvi teritorij izvan zidina Grada, odnosno pod čijom vlašću su ga dobili. Povjesničari ranijih razdoblja povezuju stjecanje prvog teritorija izvan utvrdenoga grada s kraljem Dalmacije i Hrvatske (lat. *Rex Dalmatiae et Croatiae*), Stjepanom Miroslavom (oko 945. – 949.), koji je posjetio Dubrovnik 948. godine i tom prilikom gradu darovao okolno područje (od Župe na istoku do Zatona na zapadu), između ostaloga i Gruž.¹¹⁴ Prema Konstantinu Porfirogenetu grad *Ragusa* plaćao je danak zahumskim i travunjskim vladarima za svoje vinograde u Astareji već u vrijeme bizantskog cara Bazilija (867. – 886.).¹¹⁵ Mnogi povjesničari novijeg doba na drugačiji način tumače navedeni podatak Konstantina Porfirogeneta. Josip Lučić (1970.) smatra da je Astareja dio Dubrovnika bila vrlo vjerojatno još od VII. stoljeća.¹¹⁶ Nada Grujić (2004) navodi da je Astareja područje najstarijih posjeda Dubrovčana, a to potvrđuje i kontinuitet života još od rimskoga doba: tragovi centurijacije, ostaci *villa rustica*, kao i male crkvice koje su dokaz izgradnje na posjedima u vremenskom periodu između VI. i XII. stoljeća.¹¹⁷ Do IX. stoljeća stanovništvo je plaćalo danak bizantskoj vlasti, a kasnije Slavenima.¹¹⁸

Pripadnost ovih krajeva Dubrovniku omogućena im je bila neograničenost prava na zemlju i posjedovanje privatnog vlasništva. Upravo zbog takvih mogućnosti nastali su posjedi s ljetnikovcima. »Dubrovačka vlada je od XIV. stoljeća odredila gospodarsku organizaciju svakoga novostečenog predjela; bilo je točno propisano na koji način će se graditi i što će se saditi od vegetacije.«¹¹⁹ Posjedovna politika odredila je rasprostranjenost

¹¹¹ Usp. Josip Lučić, *Prošlost dubrovačke Astareje*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 1970., str. 11.

¹¹² Usp. Niko Kapetanić, *Župa dubrovačka na starim razglednicama 1898. – 1944.*, Srebreno, Općina Župa dubrovačka, 2008., str. 9.

¹¹³ Usp. Niko Kapetanić, *nav. dj.*, 2008., str. 11.

¹¹⁴ Usp. Ivo Gugić, *U zagrljaju grada Dubrovnika – Gruž u prošlosti i sadašnjosti*, Trogir, 1980., str. 14.

¹¹⁵ Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1970., str. 31.

¹¹⁶ Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1970., str. 31.

¹¹⁷ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 111.

¹¹⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 14.

¹¹⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 111.

ljetnikovaca, njihovu manju veličinu, kao i vizure dubrovačkog izvangradskog krajolika.¹²⁰ O graničnim dijelovima Astoreje govore odluke Maloga vijeća u vremenskom periodu od 1304 – 1322. godine u kojima se zahtijeva briga o nezapuštanju puteva od strane stanovnika.¹²¹ Brojni dokumenti svjedoče o uređenju posjeda u Astoreji i na otocima te nam prenose da već od XIII. stoljeća stanovnici grada Dubrovnika počinju u svojim vinogradima podizati objekte.¹²² Najbolji su vinogradi pritom bili u vlasništvu dubrovačke vlastele.

Astoreja je i vojnički bila vrlo bitna za Dubrovnik. Svi napadi išli su preko nje a tko god se je htjeo osvetiti Dubrovčanima, to je učinio upravo pljačkom i pustošenjem vinograda. Dubrovčani su vinograde podizali u gornjim dijelovima Astoreje, što su srpski vladari spriječavali smatrajući da se tako Dubrovnik proširuje na njihov teritorij.¹²³ Obranu Astoreje pojačavali su kašteli (lat. *castella*) i kastrumi (lat. *castra*), tj. tvrđave i utvrde.¹²⁴

Područje Astoreje nije uvijek imalo iste granice nego je mijenjalo svoj oblik ovisno o povijesnim situacijama. Godine 1366. ono je utvrđeno u opisanom opsegu, a vlasnici posjeda u Astoreji bili su najviše vlastela, manje građani i najmanje Crkva.¹²⁵ Povijesno područje Dubrovačke Republike, kojem pripadaju Rijeka dubrovačka i Trsteno, definirano je u XV. stoljeću.¹²⁶ Vrijedno je spomenuti i kako se na prostoru Astoreje smjestilo čak dvjesto pet ljetnikovaca,¹²⁷ što je čini područjem s najviše primjera ladanjske izgradnje, pri čemu se »kao mikrolokacija izdvaja otok Šipan s udjelom od 14%.«¹²⁸

Rijeka dubrovačka smještajem je bila relativno blizu grada, a opet dovoljno daleko.¹²⁹ Naseljavanje vlastele u Rijeku započinje u vrijeme kad je Dubrovnik sam sebe počeo osjećati gradom – *urbsom*, a Rijeku svojim agerom.¹³⁰

Područje Rijeke dubrovačke kroz povijest se nazivalo i Umbula, Umbla, Ombla.¹³¹ Već Pseudo Skilak (sredina IV. st. pr. Kr.) u XXIV. glavi *Periplusa* spominje

---

¹²⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 111.

¹²¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991. str. 21.

¹²² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 111.

¹²³ Usp. Lujo Vojnović, *Dubrovnik – Jedna istorijska šetnja*, Zagreb, St. Kugli, 1922., str. 108.

¹²⁴ Usp. Lujo Vojnović, *nav. dj.*, 1922., str. 109.

¹²⁵ Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1970., str. 11.

¹²⁶ Usp. Deša Karamehmedović, *nav. dj.*, 2015., str. 464.

¹²⁷ Usp. Deša Karamehmedović, *nav. dj.*, 2015., str. 464.

¹²⁸ Usp. Deša Karamehmedović, *nav. dj.*, 2015., str. 464.

¹²⁹ Prema: dr. sc. Slavica Stojan (*Ljetnikovci Rijeke Dubrovačke čine jednu priču*): <http://www.dulist.hr/foto-ljetnikovci-rijeke-dubrovacke-cine-jednu-pricu/168010/> (stranici pristupljeno: 16. II. 2016.).

¹³⁰ Prema: dr. sc. Slavica Stojan (*Ljetnikovci Rijeke Dubrovačke čine jednu priču*): <http://www.dulist.hr/foto-ljetnikovci-rijeke-dubrovacke-cine-jednu-pricu/168010/> (stranici pristupljeno: 1. II. 2016.).

rijeku Arion, za koju se u historiografiji smatra da označuje upravo Rijeku dubrovačku.¹³² Rijeka dubrovačka smještajem zauzima oko pet kilometara dužine i najvećim je dijelom potopljena riječna dolina sa strmim i do šesto metara visokim stranama. To je mjesto gdje se more miješa sa slatkom vodom rijeke ponornice, koja silnom snagom izvire u samom njegovom dnu. Prirodnim ljepotama pridružuje se iznimno vrijedan kulturno – povijesni inventar starih dubrovačkih ljetnikovaca i parkova, manje ili više očuvanih spomenika kulture ladanjske tradicije što ih je dubrovačka vlastela podizala od XV. do kraja XVIII. stoljeća. Zbog toga je zaljev Rijeke dubrovačke poznat i pod nazivom *zaljev ljetnikovaca*.¹³³ Opčinjenost snagom prirode, francuski diplomat i poslanik u Carigradu Louis des Hayes de Courmenin (1590. – 1632.) 1626. godine zapisao je: »Najljepša dolina u Rijeci Dubrovačkoj u koju duboko ulazi more i zapljuskuje veliki broj lijepih kuća u kojima istaknuta vlastela uživa u svježem zraku za vrijeme ljetnih žega [...]. Izvor rijeke uvijek obiluje vodom, pa čak i galije mogu doći do njega.«¹³⁴

Rijeka je postala najomiljenijim ljetovalištem za dubrovačku vlastelu. Popisano je četrnaest ladanjskih objekata koji su ostavština dubrovačkih vlastelinskih obitelji Sorko (Sorkočević), Resti (Restić), Caboga, Bona (Bunić), Gozze (Gučetić), Stay, Zamagna, Giorgi (Đurđević), Gradi (Gradić) i Gondola (Gundulić). Rijeka je služila za odmor, uživanje u prirodi, bijeg od vrućina unutar gradskih zidina, služila je kao utočište piscima i pjesnicima. Osim uživanja i plandovanja,¹³⁵ bila je idealno mjesto za slučajeve pojave epidemije raznih bolesti, primjerice kuge.¹³⁶

Kobna godina za dubrovački kraj bila je 1806., kada su Rusi i Crnogorci u napoleonskim ratovima napali Francuze. Taj pohod je završio spaljenim i opustošenim selima, zgradama i ljetnikovcima. Najviše je nastradao Gruž. Period nakon pada Dubrovačke Republike, dubrovačkim je ljetnikovcima namijenio sudbinu *sjetne baštine*.¹³⁷ Ivan August Kaznačić (1817. – 1883.),¹³⁸ u svojem tekstu *Izlet na Omblu*, opisuje prirodne ljepote Rijeke dubrovačke: »Obale su okružene visokim vijencem brda, što prelazeći postupno u blaže

---

¹³¹ Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1970., str. 17.

¹³² Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1970., str. 17.

¹³³ Prema: <http://www.slobodnadalmacija.hr/Dubrovnik/tabid/75/articleType/ArticleView/articleId/245363/Default.aspx> (stranici pristupljeno: 1. II. 2016.).

¹³⁴ Nikola Dobrović, *nav. dj.*, 1946., str. 33.

¹³⁵ Usp. Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2013., str. 21.

¹³⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 112.

¹³⁷ Usp. Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2013., str. 21.

¹³⁸ Giovanni Agosto Casnacich (Dubrovnik, 26. travnja 1817. – Dubrovnik, 13. veljače 1883.) je bio hrvatski liječnik, književnik, kulturni djelatnik, hrvatski preporoditelj.

padine mijenjaju suhu ogoljelost svojih vrhova u bujnu vegetaciju obronaka, pokrivenih gustim maslinicima, između kojih se bijele lijepe grupe poljskih kućica, dok se uzduž obala dižu elegantni samotni dvorci, nekoć omiljeni ljetnikovci dubrovačkih vlasteoskih obitelji. U posljednjim je stoljećima bilo pomodno da drevna aristokracija oponaša običaje venecijanskog plemstva: Obale Omble bile su mjesto ljetnih užitaka poput onih u Brenti.«¹³⁹

Najveća dragocjenost ljetnikovaca u Rijeci dubrovačkoj je zasigurno njihov smještaj, njihovo stapanje vode i zelenila, simbioza. Nažalost izgradnjom Jadranske magistrale dosta se toga uništilo; orsani su porušeni ili skraćeni, kao što se dogodilo u ljetnikovcu Stay – Kaboga; vrtovi uništeni ili dograđivani. Sav taj sklad je prekinut, kao i prvobitne zamisli izvornog smještaja. Zaštita ladanjske arhitekture bez ambijentalnog okruženja je potvrda da smo pristali na njeno osakaćivanje.

Voda

U današnje vrijeme mahom zanemarenu ulogu vode u cjelovitom dojmu dubrovačkih ljetnikovaca Nada Grujić (1991.) ističe riječima: »A posebno se nameće tema vode, koju je nužno i načelno istaknuti, a kao fenomen isključena je iz našeg aktualnog doživljaja ladanjskih ambijenata. Međutim, u svoje vrijeme voda je jedan od onih pokretačkih elemenata koju su stvorili to čudo što ga predstavljaju dubrovački vrtovi i dubrovački krajolik.«¹⁴⁰

Važnost vode u oblikovanju dubrovačkoga krajolika, a osobito hortikulturnoga bogatstva vrtova koji su okruživali ljetnikovce, dodatno je naglašena klimatskim i geološkim karakteristikama ovoga kraja koji podrazumijevaju duga sušna razdoblja i poroznost krškoga tla. Voda se stoga morala sakupljati i zadržavati u cisternama te provoditi razrađenim sustavima kanala.¹⁴¹ Osim što je predstavljala osnovni uvjet za nastanak i razvitak vrtova, voda je postala i njihovim važnim ukrasnim elementom, bilo u svojim primarnim oblicima stajačice (more) i tekućice (Rijeka dubrovačka), bilo interpretirana arhitektonskim formama ribnjaka, pila (umivaonika), kruna cisterni te konačno, česmi i fontana.¹⁴² Uz neposrednu, utilitarnu funkciju, *literarna*, *simbolička* i *ritualna* uloga vode prepoznata je, osim toga, i u

---

¹³⁹ Tonko Maroević, *nav. dj.*, 2013., str. 21.

¹⁴⁰ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 191.

¹⁴¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 203.

¹⁴² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 205.

kupaonicama dubrovačkih ljetnikovaca, kao odrazu visokih civilizacijskih dosega svojih vlasnika. Uz jednostavniju prostoriju u prizemlju Sorkočevićeva ljetnikovca na Lapadu,¹⁴³ upravo o toj funkciji nedvojbeno svjedoče i ostatci oktogonalne prostorije s četiri polukružne niše u biskupskom ljetnikovcu na Pločama, te srodno oblikovana prostorija u Sorkočeviću ljetnikovcu u Rijeci dubrovačkoj.¹⁴⁴

U talijanskom vrtu voda je imala iznimnu ulogu u oplemenivanju prostora. Naglašava se rakošnim fontanama s vodoskocima, vodenim orguljama, slapovima. *Igru vodom* preuzimaju i dubrovački vrtovi, ali uglavnom bez njezina spektakularnoga učinka karakterističnoga za talijanske primjere. U dubrovačkim vrtovima ne susrećemo stoga vodene kaskade ili vodopade. Pa ipak, u izvješćima putopisaca XVI. stoljeća spominju se vodoskoci (u vrtovima prigradskih ljetnikovaca u Gružu i na Konalu),¹⁴⁵ a složenije forme fontana i umjetnih špilja (*grotta*) sačuvala su se u vrtovima ljetnikovaca obitelji Gučetić u Trstenom te Bozdari u Čajkovićima (Rijeka dubrovačka). Osvrćući se na ovu temu Nada Grujić (1991.) zaključuje: »[...] držimo da je vrhunac arhitektonskog 'korištenja' vode bila česma, zidna ili slobodnostojeća«. ¹⁴⁶ Pojedine česme bile su, dakle, ugrađene u zid kao niše ili reljefni ukrasi, te dobivale su vodu izravno iz cisterne, dok su se neke nalazile u vrtu i vodu crpile putem vodovoda. Slobodnostojeće česme (fontane) mogle su obilježavati i križišta staza vrtnih šetnica. Iako se do danas niti jedna od njih nije sačuvala u izvornom obliku, zasigurno su postojale u sklopu Zamanjina ljetnikovca na Lopudu, gdje se u sredini vrta i danas nalazi zdenac okružen kamenim pločama, te u vrtu Skočibuhina ljetnikovca kod Tri crkve, na mjestu današnjega pravokutnoga bazena.¹⁴⁷

Vrste česmi, odnosno fontana koje se javljaju na obrađenim primjerima su zidne i slobodnostojeće. Ono što ih prvenstveno čini umjetničkim djelima je njihovo skulpturalno oblikovanje u obliku maskerona ili drugih mitoloških bića,¹⁴⁸ odnosno morskih božanstava gdje voda izvire kroz njihova usta. Takav tip zidne česme koja je formirana poput niše s mnoštvom likova posjeduje Sorkočević ljetnikovac u Komolcu, gdje je u središtu prikazan

---

¹⁴³ Usp. Cvito Fisković, *Sorkočević ljetnikovac na Lapadu*, u: *Rad JAZU*, knj. 397, 1982., str. 23.

¹⁴⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 187 – 189. Usp. također: Ista, *Arkadija se kupu*, u: *Vijenac. Novine Matice hrvatske za književnost, umjetnost i znanost*, 17. kolovoza, 1994.

¹⁴⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 205.; Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 34.

¹⁴⁶ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 205.

¹⁴⁷ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 205 – 207.

¹⁴⁸ Maskeron dolazi od naziva koji je talijanskog podrijetla *mascherone* (fr. *mascaron*) i predstavlja masku, grotesku životinjskog ili čovječjega lica. Čest je motiv na renesansnim fontanama.

Triton.¹⁴⁹ Jednak primjer zidne česme nalazi se u Bunić – Kaboginom ljetnikovcu na Batahovini, gdje umjesto morskih personifikacija vodu »pušta« putto.¹⁵⁰ Voda izvire i kroz otvore zidnih česama koje svojim jednostavnim oblikom podsjećaju na zidne umivaonike – pila, koja su česta u interijeru ljetnikovaca.¹⁵¹ Takva česma, koja je lišena skulptorske dekoracije, nalazi se u trijemu Rastićeva ljetnikovca u Rožatu. Osim zidnih česmi, kao nova tema oblikovanja vodom javlja se kroz *grotte* – umjetne špilje, koje su obložene sedrom. Umjetnu špilju oponašala je niša, iz koje je tekla voda.¹⁵² Primjer *grotte* kao samostalne *građevine* nalazi se iza slobodnostojeće Neptunove fontane u Trstenom.¹⁵³ Visoki akvadukt, izgrađen krajem XV. stoljeća,¹⁵⁴ smješten iza *grotte* služi za dovod vode u današnju fontanu.¹⁵⁵ Slično rješenje nalazimo i u Bozdarijevom ljetnikovcu u Čajkovićima koji skriva u svom dvorištu prostoriju na otvorenom – nimfej. Zidovi nimfeja su poput *grotte* u Trstenom obloženi sedrom neobrađene površine. Posljednji primjer *grotte* kojeg sam navela u radu nalazi se u perivoju Stayevog ljetnikovca. Ono što ga izdvaja od drugih primjera je da ne koristi prirodno udubljenje kao što je u slučaju Bozdarijevog nimfeja prirodna stijena, već arhitektonska niša koja je aplicirana u ogradni zid. Kao kod *grotte* u Trstenom ponavlja se jednako rješenje samostalne *građevine*.¹⁵⁶

---

¹⁴⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 207.

¹⁵⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 207.

¹⁵¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 207.

¹⁵² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 207.

¹⁵³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 207.

¹⁵⁴ Dataciju je postavila Ana Deanović. Usp. Ana Deanović, *Perivoj Gučetić u Arboretumu Trsteno. Pitanja njegove reintegracije i prezentacije*, Rad JAZU, knj. 379, 1978., str. 201 – 230. U vezi s tako ranom datacijom, a i činjenicom da akvedukt danas vodi do Neptunove česme (XVIII. stoljeće), pretpostavlja se da je na istome mjestu i ranije postojala česma (ukoliko joj čak ne pripadaju i ostaci grotte). Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 212.

¹⁵⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 205.

¹⁵⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 207.

Bunić – Kabogin ljetnikovac na Batahovini

Najznačajniji ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj je Bunić – Kabogin na Batahovini. Nalazi se na južnoj obali ušća Omble. Izgrađen je oko 1520. godine u gotičko – renesansnom stilu, što ga povezuje i s drugim srodnim spomenicima, primjerice Sorkočevićevim ljetnikovcem na Lapadu i palačom Divonom.¹⁵⁷ Zbog sličnih karakteristika navedeni spomenici se povezuju s istim majstorima.¹⁵⁸ Vlasteoski rod Bunića (Bona) imao je posjed na Batahovini već u XIV. stoljeću kada tu grade kulu zbog obrane, a današnji je ljetnikovac građen u vrijeme Miha Junijeva Bunića.¹⁵⁹ Graditeljska vještina očituje se već u smještaju ljetnikovca, jer je položen na koso zemljište, te je u stražnjem dijelu prizemnica, a jednokatnica u prednjem.¹⁶⁰ Ono što ga svrstava u skupinu rijetkih ljetnikovaca, na kojima se susreću dvije značajne arhitektonske teme ladanjske arhitekture, su trijem i loža.¹⁶¹ Isprepletenost gotičkog i renesansnog stila vidljiva je u trijemu sa sedam lukova koji je renesansni, a kat poviše u sredini ima gotičku triforu i sa strana monofore. Na katu je otvorena i loža s tordiranim stupovima. Stražnja strana otvara se pak renesansnim otvorima. Krilo je u visini kata zatvoreno terasom, na kojoj je – kao i kod većine monumentalnijih ljetnikovaca - smještena kapelica, koju je ovdje sagradio Petar Andrijić.¹⁶² Specifičan je tlocrt L – tipa i ima podjelu po horizontali.¹⁶³ Podjela po horizontali vezana je uz osnovnu karakteristiku kompozitnih kapitela, koji su u gornjem dijelu jonski, a u donjoj traci korintski.¹⁶⁴ Na ljetnikovcu se nalazi osam stupova s kompozitnim kapitelima i šest polustupova u trijemu i na lodi, te se sa sigurnošću atribuiraju radionici Andrijića.¹⁶⁵

Zidna česma nalazi se uz bočni zid trijema. Bočni zid je ujedno i zid cisterne. Dužina fontane iznosi 217 cm, a širina 990 cm. Fontana je recentno restaurirana, jer se nalazila u vrlo lošem stanju kao i cijeli ladanjski kompleks. Česma u trijemu Bunić – Kabogina ljetnikovca uspoređuje se sa škropionicom koja se nalazi uz portal kapelice sv. Bernarda na terasi, prije svega zbog jednake izrade školjke u niši. Škropionica ima bogato profilirani okvir ukrašen viticama, kojeg flankiraju dva polustupića, a mala kanelirana niša

¹⁵⁷ Usp. Nada Grujić, *Vrijeme ladanja. Studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 2003., str. 9.

¹⁵⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 9.

¹⁵⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 9.

¹⁶⁰ Usp. Cvito Fisković, *Dubrovački gotičko-renesansni stil*, u: *Republika. Časopis za književnost i umjetnost*, god. VII., knj. I – II., 1951., br. 1 – 12, str. 59.

¹⁶¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1987., str. 316.

¹⁶² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 19.

¹⁶³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 19.

¹⁶⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 25.

¹⁶⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 25.

završava u obliku školjke. Fontana ponavlja sve elemente škropionice do najsitnijih detalja, osim što se u niši u plitkom reljefu nalazi skulptorski prikaz.¹⁶⁶ Naime, Petar Andrijić je prema vlastitom modelu 1535. godine izradio krunu s grbovima Bona za kuću Miha Junijeva u gradu, pa se može pretpostaviti da je za istog naručitelja isklesao ne samo zidni umivaonik u dvorani, škropionicu na kapelici, već možda i malu zidnu česmu u trijemu koja ne svjedoči samo o vrsnoći izvedbe, nego i o podudarnostima s nekim drugim djelima Andrijićeve radionice.¹⁶⁷ Skulptorska kvaliteta zapaža se i na stupovima trijema i lođe, gdje su kapiteli s akantovim lišćem gotovo jednako mesnati kao i oni na palači Divoni (Sponzi). Uz fontanu sačuvan je i četvrtasti stup, kao tehničko rješenje odakle je voda cirkulirala. Ljetnikovac je obnovljen 2013. godine zaslugom Iva Felnera, posljednjeg potomka vlastelinske obitelji Kaboga.¹⁶⁸ Ovim činom vrhunsko arhitektonsko ostvarenje XVI. stoljeća¹⁶⁹ odiše svojom ljepotom i ponosom.

Česma se ističe kvalitetom izrade ukrasnih detalja kao i samih strukturnih dijelova.¹⁷⁰ Konzola je ukrašena s tri reda prema dolje povijenih listova i pridržava polukružni bazen koji podsjeća na cvijetnu čašku – vjenčić, motiv koji je čest na ranorenesansnim fontanama.¹⁷¹ Rub bazena ukrašen je kanelirama koji su jednaki onima na kapitelima stupova trijema koje je izradila radionica Andrijić ili pak sam Petar.¹⁷² Iznad bazena je polukružna niša s kanelirama koji se pri dnu sužavaju i još više naglašavaju zakrivljenost niše. Nišu flankiraju mali kanelirani pilastri sa stiliziranim lisnatim kapitelima. Ono što ih ističe i povezuje sa završnim vijencem podnožja na crkvi sv. Spasa je ukras s motivom prepleta na bazama.¹⁷³ U središtu niše prikazan je nagi lik mladića/dječaka s podužom kovrčavom kosom; u desnoj ruci drži zmiju, a u lijevoj konkavno konveksni štit koji naslanja na nogu. Njegova lijeva noga nalazi se u blagom iskoraku. Na leđima nosi duga krila koja mu sežu do razine koljena. Na krilima se uočava minuciozno pristupanje klesara pri izradi sitnih detalja. U gornjem dijelu sitno izrađuje polukružne oblike, a u donjem urezuje izdužena pera. Ovim *grafičkim* ucrtavanjem perja postignut je volumen i dubina prostora. Privrženost detaljima

---

¹⁶⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 29.

¹⁶⁷ Usp. Nada Grujić, *Rezultati konzervatorsko – restauratorskih istraživanja na ljetnikovcu Bunić – Kaboga u Rijeci dubrovačkoj*, u: *Portal. Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 5, 2014.(a), str. 103.

¹⁶⁸ Izvor: http://www.tzdubrovnik.hr/get/multimedia/62654/user_files/made/Promidzbeni%20materijal/welcome26.pdf

¹⁶⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014., str. 97.

¹⁷⁰ Usp. Nada Grujić, *Ljetnikovac Miha Junijeva Bone u Rijeci dubrovačkoj: problemi datacije, atribucije i prezentacije*, u: *Radovi Instituta povijest umjetnosti*, 38, 2014.(b), str. 75.

¹⁷¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 74 – 75.

¹⁷² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 75.

¹⁷³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 75.

vidi se i na zmiji, posebice na glavi iz koje joj izlazi ukošeni zub. Nad nišom se nalazi kanelirana konkavna Jakovljeva školjka koja je obrubljena trakom, koja na krajevima i u vrhu završava volutama. Na obje strane između voluta nalaze se po dva dupina čiji su repovi spojeni.¹⁷⁴ Na povećim glavama nalaze se lisnate peraje dok je trup naznačen nizom krljušti.¹⁷⁵ Ni na ovom zoomorfnom motivu umjetnik nije odstupio od detalja koji udahnuju životnost kamenoj plastici. Česma se atribuirala Petru Andrijiću ili radionici Andrijić, upravo zbog sličnosti oblikovanja dupina koje su izradili na portalu sv. Spasa i na pročelju palače Divone, što je i dokumentirano.¹⁷⁶

Česma otvara pitanja, ali i nova saznanja kroz različite ikonološke interpretacije središnjega motiva kompozicije. Ovaj ikonografski problem nudi i nekoliko rješenja od strane stručnjaka. Nada Grujić (2003.) navodi da u zidnoj česmi u ljetnikovcu Bunić – Kaboga vođu »pušta« goli dječak.¹⁷⁷ Detaljnije podatke Grujić (2014.) iznosi interpretirajući krilatog naga dječaka/mladića kao *Phanesa* koji je obavijen zmijom, ali zbog oštećenja ruke ne može se konačno utvrditi da li je drži ili davi.¹⁷⁸ Tu nailazimo na novu problematiku da li je zmija utjelovljenje zla; takvo razmišljanje bliže je srednjovjekovnoj tradiciji ili je simbolika zagrobnog života po tumačenju antičke mitologije.¹⁷⁹ Zmija je simbol božanstava podzemnog svijeta, a grčko božanstvo Phanes predstavlja početak životnog ciklusa. Phanes sa zmijom utjelovljuje umiranje i rađanje.

U rimskom vjerovanju nagi dječak predstavljao bi i *genija* koji je bio zaštitnik – pratitelj svakog čovjeka od rođenja pa do smrti.¹⁸⁰ Simbol *genija* je zmija – utjelovljenje besmrtnosti ali i zaštitnika. Na kućnim malim svetištima u Pompejima (Casa dei Vetii; Herkulaneum) zmija je simbol duha – čuvara nekoga mjesta (*genius loci*).¹⁸¹ Ovakvo objašnjenje navodi nas da je odabir mjesta zidne česme smještene u trijemu poput *lararija* nudio simbolično rješenje, blisko antičkoj tradiciji.

---

¹⁷⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 75.

¹⁷⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 75.

¹⁷⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 75.

¹⁷⁷ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 207.

¹⁷⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 75 – 76.

¹⁷⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 75 – 76.

¹⁸⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 76.

¹⁸¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 76.

Sljedeće tumačenje krilatog nagog dječaka/mladića poistovjećuje ga s grčkim bogom ljubavi *Erosom*, čiji je pandan u rimskoj mitologiji *Amor* ili *Kupidon*.¹⁸² Ova teza je najmanje vjerodostojna jer se *Amor* ne povezuje sa simbolom zmije.¹⁸³ Prepoznatljivi atributi su mu luk i strijela koji na prikazu iz Bunić – Kabogina ljetnikovca posve izostaju. U tekstu Mare Marić i Mladena Obad – Šćitarocija (2015) prikaz na zidnoj česmi navodi se jednostavno kao motiv anđela, zbog krila na leđima.¹⁸⁴

U svjetlu iznesenih navoda svakako valja istaknuti i usmeno priopćenje dr. sc. Vinicija Lupisa: Da li je takozvani *goli dječak/mladić* alegorija rijeke Arion, tu gdje su Kadmo i Harmonija porodili najmlađeg sina Illiryona? Moguće je. Josip Lučić (1957. – 1959.) ne sumnja u ranije interpretacije djela *Peripla*, prema kojima je Pseudo – Skilakov Arion Rijeka dubrovačka pokraj Dubrovnika.¹⁸⁵ Drugi znanstvenici Arion i legendu o Kadmu smještaju na druga mjesta kao ono u Boki Kotorskoj.¹⁸⁶ Dakle još uvijek je ta činjenica obavijena tajnom. Ali, ono što govori u prilog Ombli je uistinu izvjesno, a to je uvjerenje vlasnika ljetnikovca, čuvenog pripadnika dubrovačke vlastele Jakova Bunića, gdje se nalazi Arion. Jakov Bunić, poput većine pripadnika svoga staleža, bio je vrlo obrazovan i talentiran. Studirao je u Italiji, bio vrstan diplomat i više puta imenovan knezom Dubrovačke Republike.¹⁸⁷ Iznad svega smatrao se pjesnikom i ostavio brojne zbirke *pjesanca*. Najpoznatije mu je djelo *De raptu Cerberi*,¹⁸⁸ dokaz da je bio veliki poznavatelj grčke mitologije. Za njega hrvatski latinisti Ivan Gučetić i Ivan Polikarp Severitan kažu: »Illiryaе splendor, Racusaeae gloria gentis«.¹⁸⁹

Pregledom dostupnih literarnih izvora, a ponajviše zahvaljujući mišljenju vrsnoga poznavatelja dubrovačke baštine dr. sc. Vinicija Lupisa, moguće je složiti mozaik poznatih činjenica: *Dječak*, ili *putto*, je alegorija rijeke Arion, tj. Omble. Njezinu rajsku ljepotu i draži Bunić je svakodnevno promatrao iz svog raskošnoga ljetnikovca i bila mu je neiscrpna inspiracija u umjetničkom stvaranju, kao i za odabir antičke teme na zidnoj česmi. Ta

¹⁸² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 78.

¹⁸³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2014.(b), str. 78.

¹⁸⁴ Usp. Mara Marić – Mladen Obad Šćitaroci, *nav. dj.*, 2015., str. 5.

¹⁸⁵ Usp. Josip Lučić, *Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka Dubrovačka*, u: *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, VI. – VII., 1957. – 1959., str. 117 – 120.

¹⁸⁶ Usp. Ante Rendić Miočević, *O jednoj glavi »Kourosa« iz Dubrovnika*, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. 12 – 13, 1980., str. 188.

¹⁸⁷ Usp. Željka Dimitrus, *Mitološko u De raptu Cerberi Jakova Bunića*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2014., str. 4.

¹⁸⁸ Usp. Neven Jovanović, *Tri rukopisa »De raptu Cerberi« Dubrovčanina Jakova Bunića (1469 – 1534)*, u: *Croatia et Slavica Iadertina*, 2, 2007., str. 209 – 215.

¹⁸⁹ Usp. Vladimir Vratović, *Bunić, Jakov*, u: AA.VV., *Hrvatski biografski leksikon*, 1989., mrežna stranica <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3167> (pristup stranici: 1. II. 2016.).

inspirativna rijeka tekla je iz usta Ariona i širila je zanos i nadahnuće baš poput svirke mladog grčkog svirača Ariona koji je zahvaljući toj moći bio spašen iz olujnih valova, kada ga je dupin prenio na rt Tenaru u Lakoniji.¹⁹⁰ Ali, na rijeci Arionu se rodio i najmlađi sin Kadma i Harmonije, Illiryon. Njega je pri rođenju obavila zmija zaštitnica i tako mu dala magičnu snagu i ratničku vještinu. Da li je i Arion zapravo Illiryon? Obje tvrdnje su kompatibilne. Sljedeći ove osobine dječak će na desnoj ruci držati zmiju zaštitnicu, a u lijevoj štit simbol ratnika i pobjede kojom je postao kralj hrabrih Ilira. Ovako zamišljen Arion skup je svih plemenitih ideala renesanse u životu aristokracije ondašnje Dubrovačke Republike.

---

¹⁹⁰ Usp. Vojtech Zamarovsky, *Bogovi i junaci antičkih mitova*, Zagreb, ArTresor naklada, 2004., str. 84.

Ljetnikovac Stay – Kaboga na Batahovini

Renesansno – barokni ljetnikovac Stay – Kaboga na Batahovini izgrađen je u drugoj polovici XVI. stoljeća.¹⁹¹ Predstavlja najbolji primjer dubrovačke ladanjske arhitekture XVI. stoljeća, prije svega u podjeli prostorne cjeline ladanjske kuće, na koju je okomito postavljen orsan u prizemlju i terasa na katu s kapelicom.¹⁹² Tako je postignut uobičajeni tlocrt u obliku slova L. Unutrašnjost ljetnikovca je raspoređena s po dvije sobe koje flankiraju saloću u prizemlju i veću prostoriju na katu. U baroknom razdoblju došlo je do izmjena. Obilježjem XVII. stoljeća odlikuju ga predimenzionirani prostori, kao i arhitektonska plastika koja ga približava manirizmu.¹⁹³ Stayev ljetnikovac je karakterističan po iznimnoj visini saloče na *pianu nobile* kojoj odgovaraju dvije etaže bočnih prostorija.¹⁹⁴ Bočne prostorije u XVII. stoljeću povezale su se s južnim prostorijama vratima, a sjeverne prozorom.¹⁹⁵ Ono što ga stilski približava manirizmu su motivi na arhitektonskoj plastici u oblicima maskerona koji najavljuju hibridna bića, ujedno smiješna i strašna, nakazni starci, sirene i čudovišta.¹⁹⁶ U obje dvorane nalaze se zidni umivaonici – pila. Zidni umivaonik u dvorani prizemlja pravokutnog je oblika, s lijeve i desne strane kanelirani polustupovi s kompozitnim kapitelima pridržavaju grede s višedijelnim arhitavom, glatkim frizom i istaknutim u prostor profiliranim vijencem. Gornja polica oblikovana je poput tordiranog užeta, a donja je ukrašena ornamentalnom viticom,¹⁹⁷ »što bi moglo uključivati i neke gotičke reminiscencije.«¹⁹⁸ Na prednjoj ploči pila prikazan je maskeron obrubljen listovima i omeđen svitkom s obje strane. Umjetnik nije pridavao veliku pažnju detaljima.¹⁹⁹ Suprotnost zidnom umivaoniku u prizemlju je pilo u dvorani na katu. Ovdje klesar koristi klasični riječnik arhitektonske plastike obogaćen ukrasima.²⁰⁰ Okvir pila flankiraju kanelirani polustupovi s korintskom bazom i stiliziranim korintskim kapitelom, poviše kojega je smještena glavica krilatog anđela.²⁰¹ Arhitrav je ukrašen astragalom, friz je zaobljeniji, vijenac je profiliran ovulima i naglašenije je istaknut od vijenca u prizemlju.²⁰² Čeona strana bazena dekorirana je maskeronom i dupinom sa svake strane. Dupini nemaju ljuske već su pokriveni lišćem, dok repovima obavijaju ljudske

¹⁹¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1987., str. 319.

¹⁹² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 95.

¹⁹³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 139.

¹⁹⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 96.

¹⁹⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 88.

¹⁹⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 100 – 101.

¹⁹⁷ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 99.

¹⁹⁸ Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 99.

¹⁹⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 99.

²⁰⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 99.

²⁰¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 100.

²⁰² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 100.

glave.²⁰³ Likovi dječaka s obje strane imaju ulogu atlanta, pridržavajući okvir ploče s polustupovima.

Ljetnikovac Stay – Kaboga pripada tipu rezidencijalnog ljetnikovca s jako malim vrtom zbog položaja uz samu vodu, tj. tok Omble.²⁰⁴ Ljetnikovac je jedinstveni primjer dubrovačke ladanjske arhitekture, jer se na pročelju i začelju nalaze visoki prozori s oblim lukom unutar pravokutnog okvira, nalik balkonata koje se pojavljuju samo ovdje.²⁰⁵ Ljetnikovac je obnovljen i od 1999. godine u njemu djeluje dubrovački Restauratorski zavod.

U donjem dijelu perivoja u ljetnikovcu Stay – Kaboga na Batahovini nalazi se visoki potporni zid kojim se morao učvrstiti dio perivoja oblikovan na gornjim terasama; na mjestu na kojem austrijski katastar bilježi puč – cisternu za vodu, danas se nalaze ostaci *grotte* s bazenom.²⁰⁶ Vjerojatno su projektant i vlasnik bili inspirirani baroknom špiljom – *grottom* perivoja u Trstenom ili baroknim nimfejem u susjednome Bozdarijevu vrtu.²⁰⁷ U središnjem dijelu bazena, danas stoji dio stupa na kojem je – prema usmenom priopćenju povjesničara umjetnosti Ivana Viđena – izvorno stajala terakotna skulptura.²⁰⁸ U to vrijeme veliko nalazište gline nalazilo se u Kuparima. Ostaci kamena kojim je izgrađena *grotta* sačuvali su se sa strana. Tijekom istraživanja i obnove 2010. godine u vrtном prostoru pronađen je dio vodovodnog sustava s kanalima u kojima su se nalazile glinene cijevi.²⁰⁹ Smatra se da se voda kamenim kanalima dovodila upravo do česme u trijemu ljetnikovca Bunić – Kaboga.²¹⁰ U stražnjem dijelu ljetnikovca nalazi se fontana koja potječe iz XIX. stoljeća, tj. iz razdoblja historicizma, a koja je služila isključivo u vrtlarske svrhe. Široko kameno stepenište vodi prema šetnici i uskom stražnjem vrtu gdje je u XIX. stoljeću izgrađena umjetna ruševina od opeke. Kao romantičarski motiv u vrtu, zaštićeno od pogleda krošnjama još uvijek stoje ostaci zida i kule iz razdoblja historicizma.

---

²⁰³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 100.

²⁰⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 101.

²⁰⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1987. str. 319.

²⁰⁶ Usp. Mara Marić – Mladen Obad Šćitaroci, *nav. dj.*, 2015., str. 9.

²⁰⁷ Usp. Mara Marić – Mladen Obad Šćitaroci, *nav. dj.*, 2015., str. 9.

²⁰⁸ Prema usmenom priopćenju povjesničara umjetnosti Ivana Viđena.

²⁰⁹ Usp. Mara Marić – Mladen Obad Šćitaroci, *nav. dj.*, 2015., str. 7.

²¹⁰ Usp. Mara Marić – Mladen Obad Šćitaroci, *nav. dj.*, 2015., str. 7.

Ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda u Čajkovićima

Ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda u Čajkovićima počeo se graditi u XVII. stoljeću, a dovršen je na samom početku XVIII. stoljeća.²¹¹ Bogata obitelj Boždarević (Bozdari) željela se je nakon velikog potresa 1667. godine istaknuti novostečenim plemićkim ugledom izgradnjom baroknog ljetnikovca s reprezentativnom česmom u malom intimnom perivoju na krševitoj i strmoj obali Rijeke dubrovačke. Naručitelj izgradnje ljetnikovca, Đore Vlahov Bozdari, uživao je veliki ugled. Školovao se u Isusovačkom kolegiju u Rimu i za njega Serafin Cerva (1696. – 1759.) kaže da je »doctus ac eruditus poeta, orator et philosophus«.²¹² Godine 1723. izabran je za predsjednika Akademije *degli Arcadi*.²¹³ Arcadia je bila književna akademija osnovana 1690. godine u Rimu s ciljem ispravljanja »lošeg ukusa« u umjetnosti i književnosti *seicenta*.²¹⁴ Đore Vlahov Bozdari gradnju ljetnikovca povjerio je tada najboljem venecijanskom arhitektu i kiparu u Dubrovniku, Marinu Gropelliju (1664. – 1723.).²¹⁵ Odabir umjetnika poput Gropellija puno govori o ukusu naručitelja, koji se ne zadovoljava tradicionalnim oblicima već teži novitetima.²¹⁶ Gropelli je djelovao u Dubrovniku od 1706. do 1715. godine.²¹⁷ Kao arhitekt, u Dubrovniku podiže ložu Gradske straže i crkvu sv. Vlaha, a kao kipar, kamenu skulpturu na njezinu pročelju i glavni oltar. Njegova kiparska ostvarenja također su i kameni anđeo s isusovačkim grbom nad portalom isusovačke crkve sv. Ignacija, nadgrobni spomenik dubrovačkoga nadbiskupa Tome Scottija izvedena u kamenu, mramoru, štuku u sakristiji katedrale, kao i štuko – dekoracija i drveni ormar za relikvije u Moćniku katedrale. Uz izgradnju i kamenu plastiku ljetnikovca Bozdari, izveo je i štuko dekoracije u njegovoj glavnoj dvorani.²¹⁸

Ljetnikovac Bozdari je među prvim spomenicima te vrste na dubrovačkom području koji zrači baroknim stilom; na njemu se raskida s tradicionalnim naslijeđem, a neke arhitektonske teme tu se pojavljuju prvi i jedini put.²¹⁹ Samim smještajem jedinstveni je primjer ladanjske kuće na obali, jer ispred zgrade ljetnikovca nema vrta, već se glavno

²¹¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 109.

²¹² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 141.

²¹³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 141.

²¹⁴ Usp. *Arcadia ili Accademia degli Arcadi*, u: *Proleksis enciklopedija*: <http://proleksis.lzmk.hr/9329/> (stranici pristupljeno: 1. II. 2016.).

²¹⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 141.

²¹⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 141.

²¹⁷ Usp. Vladimir Marković, *Ljetnikovac Bozdari u Rijeci dubrovačkoj i Marino Gropelli*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 1990., str. 252 – 253.

²¹⁸ Usp. Radoslav Tomić, *Barokni oltari i skulptura u Dalmaciji*, Zagreb, Matica hrvatska, 1995., str. 111 – 119; Daniel Premerl, *Stoljeće opremanja barokne katedrale*, u: AA.VV., *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, Dubrovnik – Zagreb, Gradska župa Gospe Velike – Institut za povijest umjetnosti, 2014., str. 233 – 239.

²¹⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 109.

pročelje izvorno izdizalo tik do obale Omble i ogledalo na njezinoj površini. Osobitu ulogu plastičkoga oblikovanja u ukupnom dojmu ovoga ljetnikovca nagovještuje već i bogata skulptoralna dekoracija glavnoga portala koja uključuje obiteljski grb ukrašen zmajom s dvije glave i dva krila te izražajnim maskeronom.

Smještaj ljetnikovca Bozdari, ali i uloga koja je u uređenju njegova sklopa bila posvećena upravo vodi, jedinstveni su i po tome što je ona izvirala izravno iz stijene koja se strmo izdiže iza građevine i uskoga poteza vrta.²²⁰ Do ljetnikovca se moglo pristupiti samo čamcem. Zgrada orsana nije bila odvojena od ljetnikovca, kao kod drugih primjera, već je orsan sastavni dio *tijela* ljetnikovca. Na glavnom pročelju u prizemlju na desnoj strani nalazi se polukružni portal, koji je vodio u orsan. Na vrhu luka portala nalazi se konzola koja sa strana završava voluticama, dok na sredini su fino isklesani dijamantni vršci. Na lijevoj strani ljetnikovca nalazi se zazidani identični otvor, kojeg je graditelj postavio kako bi ostvario simetričan dojam cjeline.²²¹ Na oba otvora, uz baze polustupova nalaze se detalji vijugavih voluta.

Niti u jednom dubrovačkom ljetnikovcu nije se mogla osjetiti toliko velika sjedinjenost prirode s neposrednim okruženjem ljetnikova. Brdovita okolica ovdje je potpuno drugačija od one kod drugih dubrovačkih ljetnikovaca i njihovog pitomog okruženja. Ovdje se priroda predstavlja u svom surovom, neuređenom i divljem obliku; no istodobno, osobito u neposrednoj blizini ljetnikovca, ona je i ugodno mjesto, *locus amoenus*.²²² Vrtovi ljetnikovca Bozdari tlocrtno odstupaju od uobičajenih pravilnih ortogonalnih mreža.²²³ Nisu prostorno povezani, već su tri vrtna prostora međusobno odijeljena.²²⁴ Najduži vrt se prostire sa strane ljetnikovca i nije bio zaštićen od rijeke visokim zidom, što je inače bilo uobičajeno.²²⁵ Na bočnom dijelu zida ljetnikovca nalaze se utori gdje je stajala pergola, a na suprotnoj strani su bili stupići. Danas ih se jako malo u cjelosti sačuvalo. Drugi vrt se nalazio na začelju, a na zapadnoj strani nalazio se manji vrt koji je služio kao svojevrsno predvorje zidnoj česmi. Sva tri navedena vrta strmo se uzdižu (nemaju zidane granice) i stapaju s krajolikom, stijenama i šumom, koji su tako još više prisutni u okružju ljetnikovca.²²⁶ »Može se, zato, ustvrditi da vrt

---

²²⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 110.

²²¹ Usp. Vladimir Marković, *nav. dj.*, 1990., str. 244.

²²² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 112.

²²³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 113.

²²⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 113.

²²⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 114.

²²⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 114.

ovdje nije shvaćen kao formalno uređenje i ispravljanje prirodnog krajolika, već on posreduje, postaje veznim elementom između arhitektonskog prostora same građevine i njezina prirodnog okružja.«²²⁷

Nimfej označava mali vrtni prostor sa zapadne strane ljetnikovca, a sagrađen je kao predvorje *grotte* sa zidnom česmom. Nimfej (grč. *nymphaeum*) je svetište nimfa, šuma i voda; prvotno je to bila jednostavna špilja sa zdencem, a u kasnoj antici dobiva bogate arhitektonske ukrase – pročelja sa stupovima, fontane, niše.²²⁸ Nimfej u ljetnikovcu Bozdari zauzima mali prostor, ali načinom oblikovanja ostavlja dojam prostranosti i monumentalnosti.²²⁹

U sadašnjem vremenu teško je predočiti izvorni izgled nimfeja ljetnikovca Bozdari – Škaprlenda. Potpuna zapuštenost i devastacija dovele su do nemogućnosti sagledavanja granica ulaza u dvorište i predvorja česme, kao i neprohodnih vrtova koji su nekoć odražavali visoku razinu ukusa i inventivnosti svojih naručitelja.

Česma u vrtu ljetnikovca Bozdari – Škaprlenda u Rijeci dubrovačkoj nalazi se u malom ograđenom dvorištu na zapadnoj strani kuće (nimfeju) te je smještena u pročelnom zidu cisterne.²³⁰ Smještena je na visokom zidu od klesanog kamena sa zakrivljenim stranama pri vrhu.²³¹ Oblikovana je kao oveća niša koja je izgrađena od sedrasta kamena. U niši je bio maskeron, no danas je tek vidljivo mjesto koje je izvorno zauzimao. Iz ustiju maskerona voda je tekla mlazom prvo u manju kamenu zdjelu, a iz nje se prelijevala u veću zdjelu, koju su prihvaćali stilizirani zakošeni kameni nogari.²³² Česma daje karakter nimfeju i primjer je koji će biti posebno važan detalj za dubrovačko područje.²³³ Postavljen je između stijene, ljetnikovca i rijeke, te ograđen visokim zidom sa strana, poput prostorije na otvorenome.²³⁴ Takvo rješenje zaštićeno zidom, ukrašeno cvijećem i fontanom podsjeća nas na tajni vrt – *giardino segreto* – koji je proizašao iz talijanske kulture.²³⁵ Renesansni vrtovi srednje Italije bili su bogati njima.²³⁶ Iako su služili uživanju svojih vlasnika, vrtovi dubrovačkih

---

²²⁷ Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 115.

²²⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 117.

²²⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 117.

²³⁰ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 34.

²³¹ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 34.

²³² Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 34.

²³³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 114.

²³⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 117.

²³⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 117.

²³⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 119.

ljetnikovaca gotovo redovito se odlikuju racionalnijim i manje *maštovitim* rješenjima, pa nimfej ljetnikovca Bozdari u tom smislu predstavlja vrijedan izuzetak. Moguće je da je nimfej nastao upravo zbog nedostatka velikoga, zidom ograđenoga vrta, kakav se redovito javljao uz dubrovačke renesansne ljetnikovce.²³⁷

Velika cisterna ljetnikovca nalazi se uz stijenu i bila je namijenjena sakupljanju kišnice,²³⁸ te je upravo ona sa svojim zabatom (uz samu česmu) predstavljala glavnu vizualnu točku nimfeja.²³⁹ Danas je sačuvan tek dio zabata.

Polukružna niša česme izrađena je od gruboga kamena i sedre, te je ostavljala dojam *grotte*. Te umjetne špilje bile su čest motiv talijanskih renesansnih i manirističkih vrtova. Niša je bila ukrašena skulpturalnom dekoracijom, tj. bradatim maskeronom koji je utjelovljivao riječno božanstvo.²⁴⁰ Na zidovima *grotte* su bili aplicirani puževi i školjke kojih više nema, no sačuvali su se njihovi otisci u žbuci.²⁴¹ Sačuvala su se jedino dva kamena češera u gornjim kutevima. Nažalost, kao što je većina ljetnikovaca devastirana i pokradena, tako je i maskeron sa česme ljetnikovca Bozdari 1993. godine otuđen.²⁴²

Već je spomenuto da je voda protjecala na način da se je kroz usta maskerona ulijevala u uzidanu eliptoidnu posudu, a iz nje u veću posudu. Tok vode završavao je u oktogonalmom plitkom bazenu čije je dno obrađeno nepravilnim kamenom, kopirajući prirodni ambijent i obrubljeno rustičnim kamenim kvadrima. Voda je do bazena dolazila kanalom ispod popločenoga dijela vrta ispred česme. Sva ta *kompozicija* protjecanja vode imala je ritmični slijed. Tako je i manji prostor pred česmom naglašen za jednu stubu više poput pijedestala. Igra vodom bila je postignuta kroz žubor vode koja je, nakon što bi istekla iz maskeronovih ustiju, protjecala kroz dvije kamene posude, a smirivala se u bazenu.²⁴³

Ispred česme nalazi se maleni prostor koji je podignut za jednu stubu i otvara se na obje bočne strane portalima, koji ovdje zamijenjuju zatvorene niše (eksedre), kao uobičajene elemente uređenja nimfeja.²⁴⁴ Lijevi portal otvara se prema vrtu iza začelja, a desni u dio

---

²³⁷ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 119.

²³⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

²³⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

²⁴⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

²⁴¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

²⁴² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

²⁴³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

²⁴⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

između stijene i zida vrta. Portali su naglašeni okvirom monumentalnih kamenih blokova izvedenih u *bugnatu*.

Sadašnje stanje nimfeja i prostora ispred njega bitno otežava pokušaj vizualizacije njegova izvorna izgleda. Nekontrolirani rast divljih stabala i korova potpuno je prekrrio svu ljepotu, koju je tajni vrt skrivao. Ograđeni prostor vrta kvadratnoga je tlocrta, a u sklopu njega se nalazi oktogonalni prostor unutar kojega je oktogonalni bazen koji je sjecište dviju ukrštenih staza. Oktogonalni prostor omeđen je kamenim kvadrima rustične obrade. Sjedinjenje s prirodnim ambijentom postignuto je i neravnim dnom bazena, formiranog od kamena živca.²⁴⁵ Takav raspored ukrštenih staza s bazenom u sredini vuče podrijetlo iz antike, preko srednjovjekovnih ograđenih vrtova (*hortus conclusus*), do ponovnog afirmiranja u renesansi kroz *giardino segreto*.²⁴⁶ *Hortus conclusus*, podrijetlo vuče iz antičkog doba, a formirao se ponovno u srednjem vijeku.²⁴⁷ Jedna od najvažnijih karakteristika takvoga vrta bila je njegova zatvorenost prema okolnoj prirodi koja se ni na koji način nije integrirala u izgrađeni prostor.²⁴⁸ To je bila posljedica nesigurnih vremena kao i srednjovjekovne potrebe za zatvaranjem i kontemplacijom.²⁴⁹ Na primjeru vrta ljetnikovca Bozdari u Čajkovićima, želja da se naglasi ta odvojenost od okolnoga prostora vidljiva je u masivnim elementima ogradnoga zida. Oni su ponajbolje predstavljeni rustičnom obradom klesanaca (*bugnato*) ulaznoga portala, čiji su bočni stupci zaključeni kamenim kuglama. Grubošću svoje obrade oni ujedno ostvaruju i kontrast prema naglašenoj pravilnosti rasporeda vrta, pružajući dojam nedovršenosti i prijelaza zatvorenog i strogog volumena ljetnikovca prema neukroćenom svijetu prirode.

Nimfej je primjer Gropellijeva jedinstvenoga očitovanja arhitektonske i kiparske sposobnosti. »U stupnjevanju koje vodi od vrtnoga ulaznog portala preko polustupaca ispred same fontane, pa zatim od niše prema zabatu, potvrđuje se načelo aksijalnosti i prepoznaje obilježje venecijanskih vrtova, pa se tako i u tome, kao i dekorativnim oblicima, otkriva nazočnost graditelja – Marina Gropellija.«²⁵⁰ Marija Planić Lončarić napravila je usporedbu vrta Bozdarijeva ljetnikovca s ulaznim portalom Gropellijeve gradske straže (1980.);

---

²⁴⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 121.

²⁴⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

²⁴⁷ Usp. Bruno Milić, *Vrtovi srednjeg vijeka*, u: *Prostor. Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. II., 1994., br. 1 – 2, str. 99.

²⁴⁸ Usp. Bruno Milić, *nav. dj.*, 1994., str. 99.

²⁴⁹ Usp. Bruno Milić, *nav. dj.*, 1994., str. 99.

²⁵⁰ Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 120.

Zajednički elementi ulaznog dijela nimfeja i straže su: zidani stupci, kamene kugle s metalnim šiljkom na piramidalnom postolju, portal kod straže, atika i završni zid *grotte* kod nimfeja ostavljaju dojam dubokog prostora.²⁵¹

Osim česme u nimfeju i unutrašnjost prizemlja, u predvorju skriva zidnu česmu kvadratnog oblika sa skulptorskim prikazom maskerona. Ova se česma naslanja na začelni zid ljetnikovca. U samom središtu ljetnikovca nalazi se cisterna i voda se može zagrabit iz središnje dvorane na prvom katu, kroz otvor u popločenju poda, a voda iz cisterne ujedno prolazi kroz česmu.²⁵² Maskeronovo lice na česmi je oštećeno, ali iz opisa Vladimira Markovića (1990.), možemo steći predodžbu kako je izgledao: »Stilizacija čela i kose u simetrično postavljene mesnate akantove listove, koji izbijaju iz nisko postavljenih čeonih kostiju, stvarajući ostru sjenu na velikim očima, primjer su umijeća kipara koji biljno i životinjsko pretače u čovjekoliko i uvjerljivo povezuje organsko s ornamentalnim.«²⁵³ Maskeroni i općenito plastička dekoracija na ljetnikovcu Bozdari, Gropeliju se pripisuje upravo zbog njihove sličnosti plastici (četiri maskerona na bočnim vanjskim zidovima) na crkvi sv. Vlaha, kod koje je Gropelijevo autorstvo i dokumentirano.²⁵⁴

Ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda u Čajkovićima izazito je bitan za našu povijest umjetnosti jer se u njemu javlja tema nimfeja interpretirana u novom stilskom obliku baroka, te se uvodi do tada nezabilježen senzibilitet prema okolnoj prirodi. Za ljetnikovac Bozdari moguće je stoga reći da upravo voda uvjetuje njegovu organizaciju.²⁵⁵ S obzirom na današnje stanje ovoga izuzetnoga sklopa, moguće se je samo nadati da će Grad i Država otvoriti oči i prepoznati ovu neprocjenjivu vrijednost, te omogućiti da institucije zadužene za obnovu i zaštitu započnu s radovima koji će dovesti do njegove zaštite.

---

²⁵¹ Usp. Marija Planić Lončarić, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke republike*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 1980., str. 124.

²⁵² Usp. Vladimir Marković, *nav. dj.*, 1990., str. 232.

²⁵³ Usp. Vladimir Marković, *nav. dj.*, 1990., str. 252.

²⁵⁴ Usp. Vladimir Marković, *nav. dj.*, 1990., str. 252 – 253.

²⁵⁵ Usp. Vladimir Marković, *nav. dj.*, 1990., str. 234.

Sorkočevićev ljetnikovac u Komolcu

Sorkočevićev ljetnikovac u Komolcu smješten je ispod padine brijega, te njegova stražnja strana djelomično leži na stijeni dok prednja počiva na razini ravnog tla i usmjerena je prema rijeci. Izgradnjom prve prometnice uništena je prirodna granica između ljetnikovca i vegetacije, te porušena obiteljska kapelica. Današnju granicu između ladanjskog objekta i padine čini potporni zid jadranske turističke ceste.²⁵⁶

Sorkočevićev komolački ljetnikovac jedan je od najvećih i najreprezentativnijih primjera dubrovačkih ljetnikovaca; sastoji se od velike cisterne s terasom, lože manjih dimenzija, ladanjske kuće, velike galerije koja je bila rastvorena lukovima u prizemlju i na katu i baroknog stubišta koje je vodilo do rijeke.²⁵⁷ Po svim elementima pripisuje se zreloj renesansi, a »akademik Cvito Fisković u knjizi *'Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku'* svrstava ga među one koji su građeni u drugoj polovici XVI. stoljeća.«²⁵⁸ Bruno Šišić (1981.) česmu u Sorkočevićevu ljetnikovcu po njezinu smještaju svrstava među one uzidane poput niša ili reljefne plastike u zidove vrtnih terasa, koje su vodu crpile iz cisterne na istom zidu.²⁵⁹ Prije osvrta na skulptoralnu dekoraciju česme, valja naglasiti kako ljetnikovac Sorkočević ima veliku važnost zbog oslikane lože (galerije) s mitološko – didaktičkim ciklusom, uređenja kupaonice i monumentalnoga manirističkoga stubišta koje galeriju i terasu povezuje s rijekom. Tu se dočekivalo goste koji su dolazili čamcem i vodilo ih se na terasu i u freskama oslikanu ložu. Široko kameno stubište, s terasom i galerijom gleda prema Ombli, a obrubljeno je ogradom od stupića – balustradom i ukrašeno kamenim košarama s voćem i cvijećem. Ovaj motiv u to vrijeme razvijaju i neke vile u Italiji poput onih De Mari Spinola i Della Rovere – Gavotti u okolici Genove.²⁶⁰ Upravo po svom stubištu ljetnikovac je dobio i novo ime *Skala*. U svom današnjem stanju stubište nije sačuvano u potpunosti. Na desnoj strani ograde pri dnu nedostaju stupići, kao i vaza sa cvijeće na obje dvije strane (samo četiri vaze sa cvijećem ukrašavaju stubište). Kupaonica se nalazi u samom ljetnikovcu i povezana je s oslikanom galerijom. Obje postorije prožete su antičkim utjecajem, pri čemu su freske uvod u scenografiju i čin kupanja.²⁶¹ U tlocrtu je kupaonica osmerostrana prostorija s polukružnim nišama u kutovima. Na suprotnoj strani od ulaza postavljen je bazen s dvije polukružne bočne

²⁵⁶ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1970., str. 90.

²⁵⁷ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 74.

²⁵⁸ Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 89.

²⁵⁹ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 34.

²⁶⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 144.

²⁶¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 189.

niše s kamenim klupama. Kupaonica Sorkočevićeva ljetnikovca specifična je i po tome što je imala sustav grijanja – hipokaust.²⁶²

Ispred pročelja ljetnikovca, cijelom dužinom u pravcu sjeveroistoka, kao i dužinom jugoistočne terase nalazi se veliki vrt.²⁶³ Omeđen je ogradnim zidom, te svojim nepravilnim oblikom podsjeća na trapez.²⁶⁴ Vrt je u XVI. stoljeću uređen šetnicama i pergolama, a novi elementi su dugački kanali – ribnjaci,²⁶⁵ s malim mostićima koji su služili za prijelaze. Sorkočevići su u tim ribnjacima uzgajali i kamenice. Ostala su sačuvana vrata, dvorišni portal prema Ombli, koja su zatvarala kompleks ljetnikovca s vrtom i ribnjacima. Dva četverouglasta stuba na vrhu krasila su dva kamena kratera, od kojih lijevi (ako gledamo prema rijeci) nedostaje. Sačuvani je krater ukrašen s bočne strane dvjema ljudskim glavama koje su služile kao ručke, dok se u središnjem dijelu, okružen viticama s listovima, nalazi krilati grifon koji ima glavu zmaja i tijelo lava. Ribnjaci su poput zrcala u kojima se naziru sjene obližnjih čempesa i borova. Najširi ribnjak nalazio se po dužini vrta, ali zbog gradnje marine i ceste uništen je.

Česma se nalazi u potpornom zidu terase na glavnoj šetnici pred kućom. Visina joj doseže 275 cm, a širina uključujući i na lijevoj strani posudu u kojoj se izlijevala voda 237, 5 cm. Česma sa likovima koncipirana je poput kazališne kulise, gdje je dekorativnost glavni smisao.²⁶⁶

Formirana je kao plitka niša i skulptorski ukrašena figurom Tritona koji svira dvojnice (dvije svirale). U gornjem dijelu su u »atici bez okvira«²⁶⁷ prikazana dva krilata genija, koji pridržavaju ručicom u prostoru istaknut grb obitelji (lijevom geniju nedostaje dio ruke).²⁶⁸ Krila genija koja su klesana u plitkom reljefu, očituju se minucioznošću kipara koji kao da *piše* najsitnijim rukopisom. Glave im nisu identične, već je svaki od njih individualan. Njihova debeljuškasta lica su detaljno obrađena; realističnost se očituje i u samoj izradi podbratka. Noge genija završavaju »u obliku ribljih repova«.²⁶⁹ Na krajevima kompozicije sa strana genija nalaze se vaze u obliku kratera. Vijenac koji *pridržiava* ovaj reljef je istaknut,

---

²⁶² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 189.

²⁶³ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 91.

²⁶⁴ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 91.

²⁶⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 205.

²⁶⁶ Usp. Igor Fisković, *Preobrazbe rječnika kamene ornamentike u Dubrovniku 16. stoljeća*, u: AA.VV., *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008., str. 225.

²⁶⁷ Igor Fisković, *nav. dj.*, 2008., str. 222.

²⁶⁸ Usp. Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1970., str. 34.

²⁶⁹ Igor Fisković, *nav. dj.*, 2008., str. 222.

izlazi u prostor. Ispod njega je horizontalna traka koja je formirana u zaobljene listove. Ona predstavlja okvir fontane, svojevrsni međaš gornjeg i donjeg dijela.

U središnjoj kompoziciji fontane, kao glavni akcent, reljefno je prikazan Triton, morsko božanstvo iz grčke mitologije, Posejdonov i Amfitritin sin. Nalazi se u niši te je prikazan s čovječjim tijelom i ribljim repom koji završava u dva kraka. Njegovo lice s gustom, razdijeljenom bradom koja je oblikovana u horizontalne valovite linije i pomalo ukočeni pogled sugeriraju da je koncentriran svojom svirkom. U uobičajenom ikonografskom obrazcu Triton je u rukama pridržavao školjku u koju je puhao poput trube da bi uzburkao valove. Njegov je zvuk bio glasan, poput rike divljih zvijeri. Njegove velike ruke, na kojima se vidi umjetnikovo odlično snalaženje u perspektivnim skraćanjima, izlaze iz dubine niše i bjelinom kamena dočaravaju mističnost trenutka prizora. Triton lebdi nad stiliziranim valovima i razdvojenim listovima, a oko bokova mu se ovija vijenac od vinove loze. Ispod Tritona nalaze se dva delfina u pokretu, koji su danas jako oštećeni, tako da su još vidljive glave dupina, dok je ostale dijelove njihovih tijela teško razaznati. Između tijela dvaju dupina je ispušt kroz koji je voda nekoć protjecala u – danas oštećenu – kamenu posudu u podnožju. Sa strana niše glavnu kompoziciju flankiraju dva tričetvrt stupca s jonskim kapitelima.

Igor Fisković (2008.) uočava sličnosti u kamenoj ornamentici između dijelova Tritonove česme i okvira edikule Sv. Vlaha na tvrđavi Sv. Ivana, koju je 1552. godine klesao francuski kipar Jakov de Spinis iz Orléansa.²⁷⁰ Navodi sličnost niše sv. Vlaha sa Tritonovom česmom gdje »uvijene konzole pokrivene listovima isjeckanih rubova, a greda koju one nose je jednako narebrena u suprotnim smjerovima s listićem po sredini i na krajevima«.²⁷¹ Greda na česmi koja se nalazi ispod vijenca uistinu je na sličan način oblikovana listićima. Motiv listića ponavlja se i na okvirima bazena česme. Moguće da ih je – kao novi motiv – upravo ovaj francuski umjetnik uveo u Dubrovnik gdje su se raširili krajem XVI. i u XVII. stoljeću.²⁷² Klesarski izričaj ovog umjetnika okrenut je prema manirističkom stremljanju, a ne više antikizirajućoj renesansi.²⁷³ Upravo na temelju karakteristističnoga klesarskoga

---

²⁷⁰ Usp. Igor Fisković, *nav. dj.*, 2008., str. 225.

²⁷¹ Igor Fisković, *nav. dj.*, 2008., str. 225.

²⁷² Usp. Cvito Fisković, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1947., str. str. 70.

²⁷³ Usp. Igor Fisković, *nav. dj.*, 2008., str. 224.

leksika Igor Fisković (2008.) česmu iz Sorkočevićeva ljetnikovca pripisao je Jakovu de Spinisu.²⁷⁴

Glavni okvir fontane sa svake strane omeđuje po jedna herma, postavljena ispred jonskoga pilastra. One prikazuju ženske glave s torzom postavljenim na stupac, koji se sužava prema donjem dijelu. Herme su, zajedno sa svojim postoljem, ukrašene vegetabilnim i florealnim motivima, te ostavljaju dojam kao da izranjaju iz tih florealnih vijenaca – girlandi. Ovaj oblik skulptura razvijen je u antičkoj Grčkoj, preuzela ga je rimska umjetnost, a kasnije je obnovljen u renesansi. Lica hermi dobro su očuvana te su i danas na njima zamjetne karakteristične facijalne ekspresije. Virtuoznost skulptora uočava se u oblikovanju očiju, koje ostvaruju dojam životnosti skulpture, koja kao da se hoće odvojiti od stupca.

U donjem dijelu fontane veliki dio skulptorske plastike zauzima glava maskerona nalik na lavlju. Maskeron je uz dupine u najlošijem stanju. Nažalost slabo se nazire lice s krupnim očima i obrvama. Iz njegovih usta također je izlazila voda, a željezna cijev kojom je tekla još uvijek stoji na svojem mjestu. Umijeće korištenja svrdla u kamenu uočava se u bujnoj, stiliziranoj kosi maskerona. Pokraj maskerona na svakoj strani nalazi se konzola, koja pridržava stupac s hermom. Konzole su ukrašene vegetabilnim motivom, a na bočnim stranama voluticom, dok su na dnu oblikovane poput velikih lavljih šapa s kandžama. Tik do fontane na lijevoj strani, u razini konzole nalazi se otvor u zidu, poput plitke, pravokutne niše s posudom koja je oblikovana zaobljenim trakama. Voda se izlijevala u (danas oštećenu) posudu, koja je i dio česme gdje se nalazi ispust za vodu između tijela dupina. Taj dinamični slijed s izlivanjem vode time nije završen, već se njegov nastavak nalazi na istom zidu, nekoliko metara udaljen od navedenog otvora s posudom. Tu se nalazi niša koja je oblikovana srodno prethodnoj, samo što posuda nije oblikovana zaobljenim trakicama, već trakama pravokutnoga presjeka, poput zupčasth denta.

Česmu s prikazom Tritona iz Sorkočevićeva ljetnikovca u Komolcu moguće je usporediti s pilom u crkvi Gospe od Milosti u Pakljeni na otoku Šipanu.²⁷⁵ Godine 1500. benediktinci su uz svoj šipanski samostan dali podignuti ovu crkvu, koja je danas ujedno i župna crkva u Pakljeni i koju je posvetio stonski biskup Bonifacije Stijepić.²⁷⁶ Poveznica

²⁷⁴ Usp. Igor Fisković, *nav. dj.*, 2008., str. 221 – 223.

²⁷⁵ Prema usmenom priopćenju povjesničara umjetnosti Ivana Viđena.

²⁷⁶

Izvor:

http://www.dubrovacka-biskupija.hr/portal/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=96&Itemid=551 (stranici pristupljeno: 15. II. 2016.).

Sorkočevićeve fontane s pilom u šipanskoj crkvi je prvenstveno u njezinoj ikonografiji.²⁷⁷ Pilo se nalazi u sakristiji crkve i na svojem parapetu također prikazuje morsko biće, nimfu kojoj rep završava u dva kraka.²⁷⁸

U cjeloukupnom dojmu zidna česma Sorkočevićeva ljetnikovca u Komolcu ostavlja nas pod dojmom sposobnosti kipara u maštovitosti prikaza, kao i u njegovom umijeću izrade kako najsitnijih elemenata, tako i gotovo pune plastike. Svaka skulptura na fontani je jedinstvena i kipar joj udahnuje *vlastiti život* ne koristeći ponavljanje. Vještina kipara i graditelja – inženjera koji je osmislio cijeli plan protoka vode odražava inventivnost renesansnih umjetnika. Osim vodovoda koji je proveden do fontane, ona se očituje i u već spomenutoj kupaonici (lakoniku) u sklopu samoga ljetnikovca s zasebnim dovodom tople vode.²⁷⁹

---

²⁷⁷ Prema usmenom priopćenju povjesničara umjetnosti Ivana Viđena.

²⁷⁸ Prema usmenom priopćenju povjesničara umjetnosti Ivana Viđena.

²⁷⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 126 – 128.

Restićev ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj (Džonovina)

Početak gradnje ljetnikovca Džona Restića datira se u kraj XV. stoljeća, ali je već u prvoj polovici XVI. stoljeća došlo do preinaka. najvjerojatnije zbog promjene gospodara,²⁸⁰ kao i pri obnovi nakon potresa u XVII. stoljeću.²⁸¹ Ljetnikovac je dobio naziv *Džonovina* po pjesniku, satiričaru i jednom od posljednjih dubrovačkih knezova Džonu Restiću (1755. – 1814.) koji je živio u njemu tijekom druge polovine XVIII. stoljeća. Ladanjsku cjelinu odlikuje rezidencijalna i gospodarska (gospodarske zgrade bile su izvan ogradnoga zida) uloga.²⁸² Prostorni je raspored organiziran duž karakterističnoga L – tlocrta, s orsanom, kapelicom, trodijelnom podjelom vrta i trijemom koji je poseban jer se otvara i prema bočnom vrtu, s čime se postiže sjedinjenje vrtnog prostora.²⁸³ Novost je postavljanje stambenih prostorija u prizemlju, u razini vrta i povezanih s pojedinim česticama vrta. Za renesansnu organizaciju prostora bitna je i os koja se pruža kroz glavnu stazu u izduženom vrtu pred pročeljem: vodi od ulaza u ogradnom zidu do portala ljetnikovca, te prolazi kroz saloču sve do stražnjeg vrta.²⁸⁴

Ljetnikovac Restić skriva u središnjem dijelu krila, gdje je bila gospodarska prostorija s dva visoko položena prozora i vrata u prolazu prema trijemu, zidnu česmu koja je bila ugrađena na mjestu ranijih vrata.²⁸⁵ Renesansna česma iz XVI. stoljeća je oblikovana poput zidnog umivaonika – pila. Jednostavnog je pravokutno profiliranog okvira²⁸⁶ i izgleda poput uvučenog prozora s nadvratnikom i dovratnicima. Pri dnu dvije konzole pridržavaju bazen. U središnjoj dvorani na katu, na sjevernom zidu nalazi se zidni umivaonik – pilo, na čije je oblikovanje mogla utjecati upravo česma iz trijema ljetnikovca. Poveznica pila s česmom mogla bi biti svakako po samom pravokutnom obliku i po okviru koji je ukrašen plitkom kontinuiranom profilacijom. Česma i zidni umivaonik počivaju na istaknutim volutama. Sličnost se vidi i u istaknutom vijencu pri vrhu. Ploča česme koja se nalazi između dvije konzole i dodiruje tlo prikazuje stilizirani ornament; dok su na ploči bazena zidnog umivaonika aplicirani maskeron i dupini.²⁸⁷ Pilo je nastalo u vrijeme obnove pri kraju XVII. stoljeća, u ranobaroknom stilu. Simetrično od pila nalazi se kameni zidni ormar ukrašen

---

²⁸⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 41.

²⁸¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 48.

²⁸² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1987., str. 318.

²⁸³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 46.

²⁸⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1987., str. 318.

²⁸⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 37.

²⁸⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1991., str. 207.

²⁸⁷ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 49.

jednakom tematikom. Ovim primjerima unošenja arhitektonske dekoracije s prikazima morskog ili riječnog božanstva u unutrašnji prostor, govori nam o novom pomaku, ponovnoj težnji korištenja mitoloških tema (u ovom slučaju maskeron i dupini), kao i o najavi klasicizma u Restićevu ljetnikovcu.²⁸⁸ Klasicistički duh bio je prisutan, kako nam nalazi potvrđuju u bojanju kamenih elemenata u dvorani ljetnikovca krajem XVII. stoljeća u crnu boju, da bi se dobio privid crnog mramora.²⁸⁹ Obojani su bili okviri portala, kružne niše iznad portala, zidni umivaonik – pilo i ormar.²⁹⁰ Kamena balustrada stubišta u dvorani jedina je ostala neobojana, jer je unesena tek u XVIII. stoljeću.²⁹¹ O zidnoj česmi nema podataka da je bila obojana.

---

²⁸⁸ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 49.

²⁸⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 49.

²⁹⁰ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 49.

²⁹¹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2003., str. 50.

Gučetićev ljetnikovac u Trstenom

Na predjelu Trstenoga u Primorju, u blizini Dubrovnika, nalazi se ljetnikovac Nika Vitova Gučetića. »Primorje (*Terre nove*) je u vrijeme gradnje ovoga ljetnikovca (1494.) bilo u posjedu Dubrovačke Republike tek stotinjak godina (od 1399.) te je i nakon toga bilo nesigurno područje«. ²⁹² Renesansni ljetnikovac koji se gradi od 1494. do 1502. godine, dao je podići Ivan Marinov Gučetić (Gozze). ²⁹³ Natpis na ljetnikovcu datiran je 1502. godinom i pohvala je mjestu, obilju vode, ali i obradi imanja *ars ubi naturam perficit apta rudem*. ²⁹⁴ Područje *Terre nove* u XV. stoljeću bilo je slabo naseljeno i neobrađeno. ²⁹⁵ Veza s Gradom mogla se je uspostaviti jedino morskim putem. Rijetki su tada pomišljali da na tom prostoru izgrade kuće i ljetnikovce, osim Ivana Marinova Gučetića. ²⁹⁶

Sam naziv Trsteno povezan je s trstikom, biljke koja je rasla uz izvor vode. ²⁹⁷ Od XV. stoljeća koristio se talijanski naziv *Cannossa*, što proizlazi iz riječi *canna* – trstika. ²⁹⁸ Nazivom koji je dobio od biljke trstike koja raste uz vodu, asocira na područje bogato vodom, što je i bilo. Na ulazu u Trsteno ponosno stoje dvije divovske platane koje se svojom visinom ubrajaju u najveća stabla u Europi. ²⁹⁹ Platane su zasađene davne 1496. godine, pri povratku jednoga člana obitelji Gučetića iz carigradskog poslanstva. ³⁰⁰ U XIX. stoljeću mnogi putnici su se putnici divili ljepotama Trstenog, a među njima i saksonski kralj Ivan. ³⁰¹ Vlasnik imanja bila je obitelj Gozze (Gučetić) koja je tijekom XVI. stoljeća vrt uredila tako da je poprimio arkadijski ugođaj. Nikola Vitov Gučetić (1548. – 1610.) na svom imanju našao je tišinu u pisanju znanstvenih i estetsko – etičkih spisa. Preko tih Gučetićevih filozofskih djela, koja su se čitala u Europi, pročulo se Trsteno, posebice ljetnikovac s arboretumom. ³⁰²

Nakon potresa 1667. godine ljetnikovac je popravljen, ali nije sačuvao u cijelosti izvorni oblik. ³⁰³ Nakon pada Dubrovačke Republike, francuski arhitekt Martin Pierre Gautier

---

²⁹² Usp. Nada Grujić, *Dubrovačka ladanjska arhitektura 15. stoljeća i Gučetićev ljetnikovac u Trstenom*, u: *Prilozi povijest umjetnosti u Dalmaciji*, 34, 1994., str. 151.

²⁹³ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 141.

²⁹⁴ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 2004., str. 130.

²⁹⁵ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 151.

²⁹⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 152.

²⁹⁷ Usp. Josip Lučić, *Gozze/Gučetići i Trsteno u XV. i XVI. stoljeću*, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 33, 1995., str. 7.

²⁹⁸ Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1995., str. 7.

²⁹⁹ Usp. Lujo Vojnović, *Dubrovnik – jedna istorijska šetnja*, Zagreb, St. Kugli, 1922., str. 104.

³⁰⁰ Usp. Lujo Vojnović, *nav. dj.*, 1922., str. 104.

³⁰¹ Usp. Lujo Vojnović, *nav. dj.*, 1922., str. 104.

³⁰² Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, str. 15.

³⁰³ Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1995., str. 16.

izradio je 1810. godine novi plan izgradnje ljetnikovca i parka, no projekt se nije realizirao.³⁰⁴ Posljednji Gozze i ujedno vlasnik ljetnikovca i arboretuma bio je Vito Gozze – Bassegli, koji je umro 1950. godine, a ljetnikovac i arboretum koji ga okružuje od 1948. godine u vlasništvu su Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.³⁰⁵

Renesansni ljetnikovac u Trstenom pripada ladanjsko – gospodarskom tipu, ali se od drugih na dubrovačkom području izdvaja naglašenim rezidencijalnim značajkama.³⁰⁶ Poznat je po povijesnim perivojima i po zbirci sredozemnih i egzotičnih biljaka.³⁰⁷ Arboretum je zaštićen kao spomenik vrtne arhitekture, zauzima površinu od dvadeset osam hektara i sastoji se od nekoliko različitih cjelina: povijesni renesansni perivoj s ljetnikovcem, povijesni neoromantičarski perivoj iz XIX. i XX. stoljeća, povijesni maslinik, te prirodnu vegetaciju šume hrasta medunca, alpskog bora, čempresa i vegetaciju makije i priobalne stijene.³⁰⁸ Jedini je ljetnikovac koji se razlikuje po mjestu gradnje i terenu koji nije bio lako pristupačan.³⁰⁹

Od 1502. godine »Trsteno stoga ne ulazi samo u kategoriju kulturno – ladanjske dubrovačke povijesti, već postaje ravnopravnim članom jedinstvene pojave u hrvatskom prostoru u botaničkom, šumarskom, poljoprivrednom i hortikulturnom pogledu«. ³¹⁰

»Za razliku od ostalih, pa i kasnijih dubrovačkih ljetnikovaca koji su utonuli u zelenilo svojih razmjerno malih vrtova i dijelom skriveni visokim ogradnim zidovima, Gučetićev ljetnikovac stoji sred prostranog vrta vidljiv sa svih strana; prvobitno je i on zacijelo bio ograđen zidovima sa zapadne i sjeverne strane, no dovoljno udaljenima da ne prekidaju vizualnu vezu s prirodom, maslinicima i šumama«. ³¹¹ Gučetićev ljetnikovac čini se neponovljivim djelom humanističke arhitekture i predočava dubrovački izvangradski ladanjski krajolik XV. stoljeća. On se nadahnua životom na ladanjskim posjedima vila u Italiji.³¹² Arboretum s ljetnikovcem je mjesto nevjerojatne prirodne ljepote, koje i danas ostavlja bez daha. Sklad zelenih renesansnih vrtova i plavetnilo mora stvara nestvarne rajske slike i donosi spokoj posjetiteljima. Jedinstveni vrt s ljetnikovcem, akvadukt, mlinica, barokna

---

³⁰⁴ Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1995., str. 16.

³⁰⁵ Usp. Josip Lučić, *nav. dj.*, 1995., str. 16.

³⁰⁶ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 151.

³⁰⁷ Usp. Maja Kovačević – Damir Fabijanić, *nav. dj.*, 2004.

³⁰⁸ Usp. Maja Kovačević – Damir Fabijanić, *nav. dj.*, 2004.

³⁰⁹ Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 151.

³¹⁰ Josip Lučić, *nav. dj.*, 1995. str. 12.

³¹¹ Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 154 – 155.

³¹² Usp. Nada Grujić, *nav. dj.*, 1994., str. 165.

fontana s Neptunom i nimfama, vidikovac s prekrasnim pogledom na more i otoke, stvorili su neponovljivu prirodnu scenografiju.

Najpoznatija barokna fontana dubrovačkoga područja smještena je u vrtu iza začelja ljetnikovca. Prvobitna renesansna fontana preuređena je 1736. godine u raskošan barokni nimfej i jedina je koja još uvijek svojim izgledom i protokom vode oduševljava posjetitelje. Najveća je barokna fontana u na dubrovačkom području, s kipovima, špiljom (*grottom*), zidnim slikama i bazenom.³¹³ »Za nju je izgrađen poseban vodovod, čiji kanal prolazi visoko nad tлом kroz vrt, poduprt građenim svodovima i dovodio je vodu s izvora potoka koji se nalazio uz platane«. ³¹⁴ Akvedukt je položen na četrnaest lukova, dug je sedamdeset metara i bio je podignut krajem XV. stoljeća.³¹⁵ Pretpostavlja se da je izgradnja akvedukta bila ne samo nužni građevni i hidrotehnički preduvjet fontani, već ujedno znak prepoznatljivosti i zakašnjelog prodora baroka koji kasni za ostalim kulturama koje prednjače u gradnji akvedukta.³¹⁶

Fontana je skulptorski ukrašena kamenom statuom Neptuna koji je postavljen na visoko podnožje i koji dominira prostorom. Predstavlja rimskog boga mora i potresa, a u ruci drži prepoznatljivi atribut trozupca. Iza njegovih leđa nalazi se špilja od sedrastog kamena. Legenda kaže da je štitio ovaj jedinstveni prirodni prostor od požara i ostalih nepogoda. Bočno od Neptuna nalaze se skulpture dvaju vodenih božanstava. Ispod bočnih skulptura iz vode izranjaju dva delfina, dok u samom središnjem dijelu ispod pijedestala na kojem stoji Neptun, izvire glava i trup konja (hipokampa). Ispod hipokampa nalazi se maskeron s facijalnim karakteristikama i stiliziranom kosom koja se kovrča u gornjem dijelu. Iz ustiju svih kamenih skulptura izlijevaju se mlazovi hladne vode u širok, četverolisni bazen (vodnjak) pun lopoča. Voda iz velikog bazena ulijeva se u manji, te kanalima prolazi kroz cijeli kompleks perivoja.

Grotta (špilja) s tri niše (lijeva i desna zapunjene; bile oslikane) u pozadini poput kulise nadvija se nad skulpturalnom kompozicijom u prednjem planu. Skulpture su postavljene u kontrapost. Neptun svojom statičnošću ostavlja dojam sigurnosti, dok bočne figure pokretom ruka unose dinamiku u kompoziciju. Teatralnost lica s izbočenim očima postignuta je u

---

³¹³ Usp. Mladen Obad Šćitaroci – Maja Anastazija Kovačević, *Arboretum Trsteno – perivoj renesansnoga ljetnikovca*, u: *Art Bulletin*, 64, 2014., str. 122.

³¹⁴ Bruno Šišić, *nav. dj.*, 1981., str. 35.

³¹⁵ Usp. Maja Kovačević – Damir Fabijanić, *nav. dj.*, 2004.

³¹⁶ Usp. Mladen Obad Šćitaroci – Maja Anastazija Kovačević, *nav. dj.*, 2014., str. 122.

neprekidnom izlivanju vode kroz njihova usta. Njihova nezgrapna tijela prekrivena su lepršavom draperijom koja pada u naborima. Staloženost i dostojanstvo boga mora vidljivo je u njegovom pogledu. Kao prateći likovi, i on nosi plašt koji pada u valovite nabore, postižući tako igru svjetla i sjene. Ljubav kipara prema sitnim detaljima očituje se u isklesanom torzu (muskalatura), na njegovim snažnim rukama gdje uočavamo i nbreknute žile. Na njegovoj glavi kipar se poigrava svrdlom stvarajući proboje između uvojaka vlasi i brade. Dupini su prikazani kao zastrašujuće morske nemani. U samom izražaju, posebice njihove glave zrače grotesknošću. Izuzetna sklonost k detaljima uočava se i ovdje, posebice na tijelu dupina koje je oblikovano ljuskama, kao i na dupinovim ustima gdje svaki kamen pomno kleše da bi prikazali zubi. Na njihovim glavama islesane su i peraje. Tijelo konja (hipokampa) s glavom i prednjim kopitima ostavljaju dojam kao da će iskočiti iz kamenog bloka. On je suprotnost strašnim dupinima. Ljupkost izrade prisutna je u njegovom pogledu koji je smiren, bez obzira na njegovo tijelo koje ostavlja dojam nemira. Dobro osmišljena kompozicija sa špiljom u pozadini uvodi nas u scenografiju cijelog ambijenta.

Ilustracije:

Sl. 1 – 3: Batahovina, ljetnikovac Bunić – Kaboga, česma u trijemu, prva polovica XVI. stoljeća, kamen (detalj krilatoga genija i zaključka).

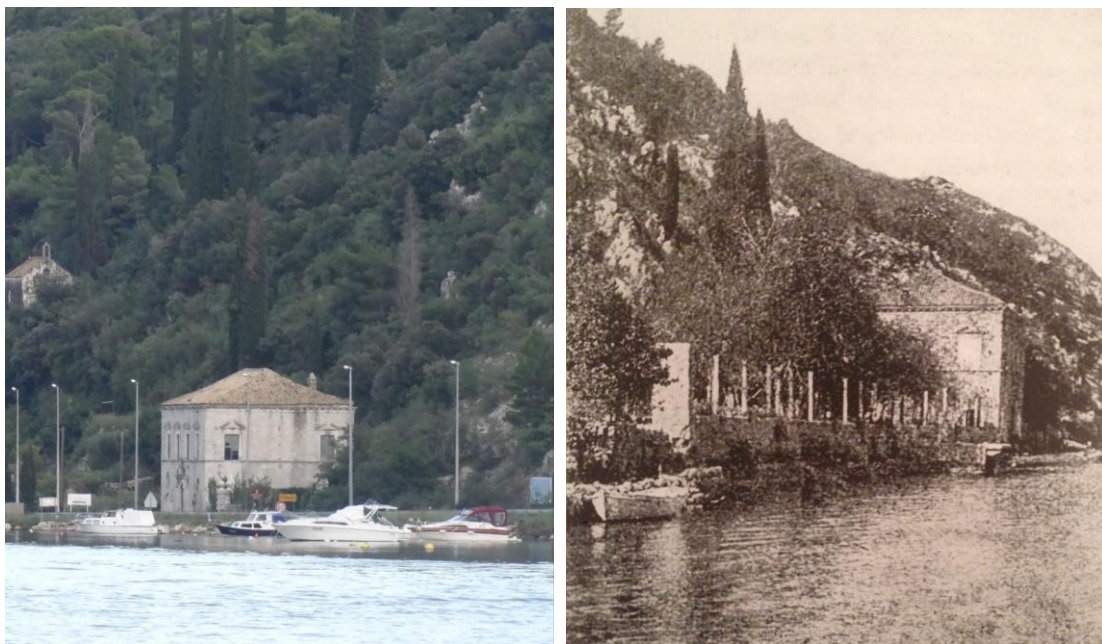

Sl. 4 – 5: Batahovina, ljetnikovac Bunić – Kaboga, kapela sv. Bernarda, škropionica, prva polovica XVI. stoljeća, kamen (cjelina i detlalj).

Sl. 6: Batahovina, ljetnikovac Stay – Kaboga, česma s *grottom*, druga polovica XVI. stoljeća, kamen.

Sl. 7 – 8: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, XVII. – XVIII. stoljeće.

Sl. 9: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, detalj glavnoga portala, početak XVIII. stoljeća.

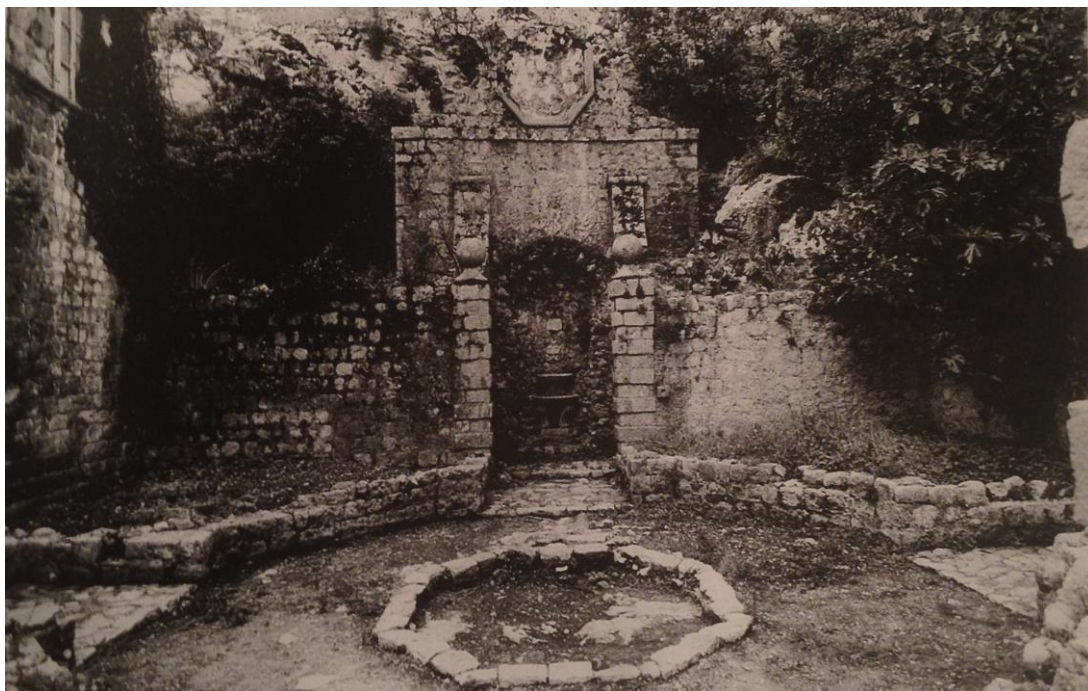
Sl. 10 – 11: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, ulaz u orsan i portal
zapadnoga vrta, početak XVIII. stoljeća.

Sl. 12: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, zapadni vrt s česmom, *grottom* i cisternom, početak XVIII. stoljeća.

Sl. 13: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, zapadni vrt s česmom, *grottom* i cisternom, početak XVIII. stoljeća.

Sl. 14: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, detalj nimfeja s česmom i *grottom*, početak XVIII. stoljeća.

Sl. 15: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, česma i detalj *grotte*, početak XVIII. stoljeća, kamen i sedra.

Sl. 16 – 17: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, maskeroni s česme u zapadnom vrtu (nimfeju) i prizemnom predvorju, početak XVIII. stoljeća, kamen.

Sl. 18: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, česma u prizemnom predvorju, početak XVIII. stoljeća, kamen.

Sl. 19 – 20: Komolac, ljetnikovac Sorkočević, detalj zida s česmama.

Sl. 21: Komolac, ljetnikovac Sorkočević, Tritonova česma, druga polovica XVI. stoljeća, kamen.

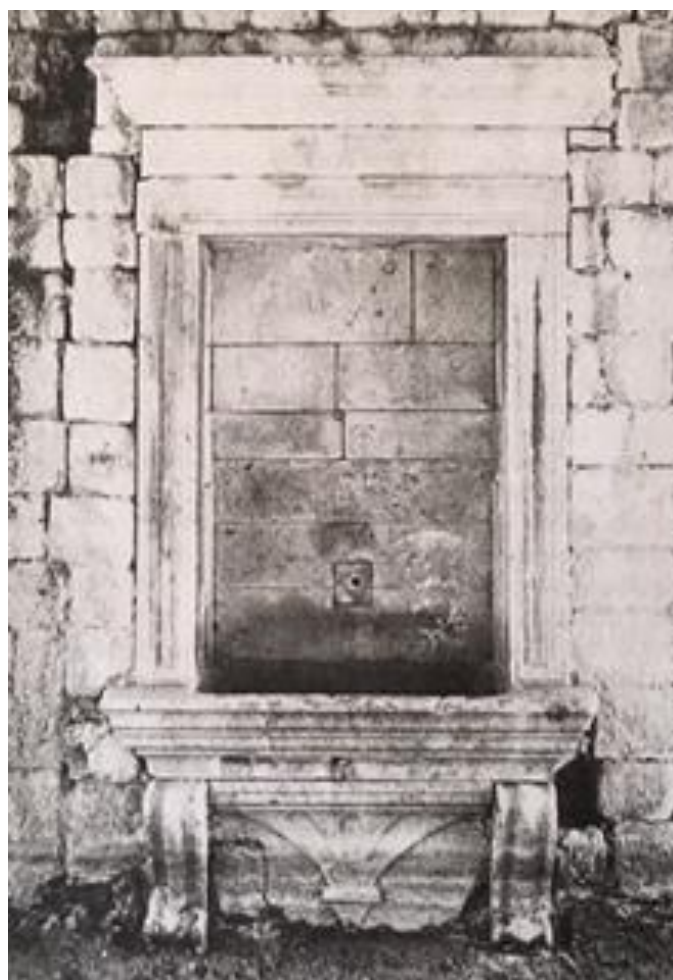

Sl. 22 – 24. Komolac, ljetnikovac Sorkočević, Tritonova česma – detalji, druga polovica XVI. stoljeća, kamen.

Sl. 25 – 26: Rožat, ljetnikovac Restić (Džonovina), XV./XVI. stoljeće.

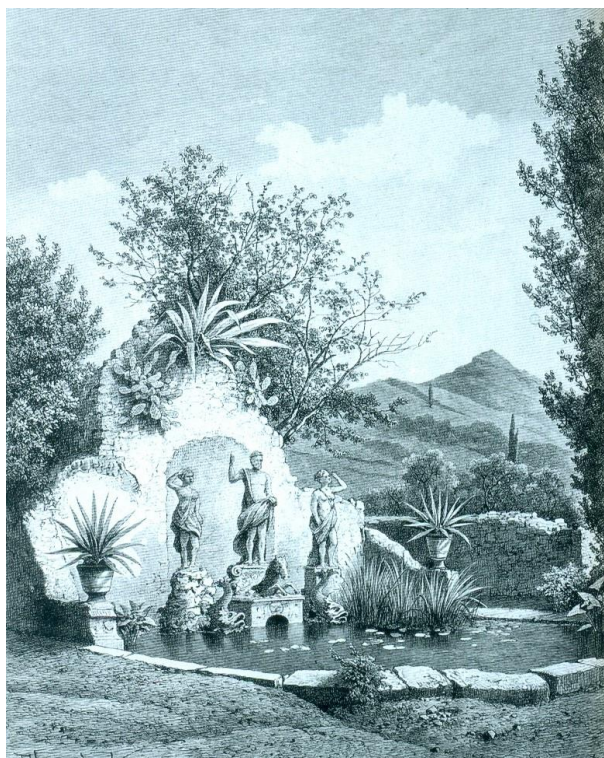

Sl. 27: Rožat, ljetnikovac Restić (Džonovina), Česma u trijemu, XVI. stoljeće, kamen.

Sl. 28. Trsteno, ljetnikovac Gučetić, Neptunova fontana, prva polovica XVIII. stoljeća, kamen.

Sl. 29: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, Neptunova fontana, prva polovica XVIII. stoljeća (1897.).

Sl. 30 – 31: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, detalj akvedukta i kanala.

Sl. 32 – 37: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, skulpture fontane, prva polovica XVIII. stoljeća, kamen.

Zaključak

U svom radu usredotočila sam se na ljetnikovce na području Rijeke dubrovačke te na jedan primjer s područja Dubrovačkog Primorja (ljetnikovac Gučetić u Trstenom). Bunić – Kabogin, Stayev, Bozdarijev, Sorkočević, Restić i Gučetić ljetnikovac iznimni su primjeri dubrovačke ladanjske arhitekture koja u svojim vrtovima skriva česme i fontane. Fenomen nastanka ladanjske arhitekture dubrovačkog područja predstavlja bitno poglavlje u hrvatskoj umjetnosti. Dubrovačka Republika kroz XV. i XVI. stoljeće bila je u punoj snazi, a učvršćenje njezinih granica omogućilo je izgradnju ladanjskih objekata na izvangradskim područjima. Ljetnikovci su nastali kao potreba bogate vlastele i imućnih građana da izgrade izvan zidina grada rezidencijalna utočišta mira, u kojima su provodili svoje vrijeme družeći se s ostalim eruditima toga vremena. Osim ugođe, ljetnikovci su, s ostalim kompleksom gospodarskih zgrada, služili i za uzgoj vinove loze i ostalih poljoprivrednih kultura. Ono što ih čini posebnim su arhitektonske karakteristike, koje ih izdvajaju od talijanskih primjera u okolici Genove, Firence i Siene, koji su nastajali već od kraja XIII. stoljeća. Karakterističan je njihov često korišten L tlocrt i raspored prostorija u prizemlju i na katu gdje središnji salon (saloču) okružuju četiri sobe. Neizostavni element ljetnikovaca na vodi je zgrada orsana ili arsenal. Rustikalne i suburbane vile u okolici Firence počele su se graditi već u prvoj polovici XIV. stoljeća. Dolaskom firentinskog umjetnika Michelozza di Bartolomea u Dubrovnik, zasigurno je ostavilo traga u izgradnji ladanjskih objekata. Poveznicu između talijanskog i dubrovačkog ladanja čini smještaj zgrade i vrta u prostoru koji je zaštićen zidom, povezanost unutrašnjeg sklopa s okolnom prirodom, terasasto oblikovanje terena i pravilni raspored raslinja u vrtu. Ljetnikovci su se gradili na području tadašnje Astoreje, između Orašca i Cavtata, te je njihovo širenje obuhvaćalo i Elafitske otoke Koločep, Lopud i Šipan. Idealna mjesta izgradnje ladanjskih sklopova bila su Gruški zaljev, Rijeka dubrovačka i Elafitski otoci. Područje Rijeke dubrovačke prozvano je zaljevom ljetnikovaca, koji su se smjestili na obali Omble i bili u neposrednom doticaju s vodom. Voda je postala vrlo važni element ljetnikovaca, kao i njihovih vrtova. Skriveno vrtove ukrašavale su zidne česme i fontane, koje ipak nisu bile toliko spektakularne poput talijanskih primjera. Najkompleksniji primjer česme u vrtu nalazi se u Bozdarijevu ljetnikovcu. Cijeli prostor malog zapadnog vrta uređen je kao nimfej koji je ujedno i predvorje grotte sa zidnom česmom. Takve tajne vrtove – giardino segreto možemo vidjeti u renesansnim sklopovima srednje Italije. Nimfej Bozdarijeva ljetnikovca izuzetan je primjer maštovitosti i jedinstven je na dubrovačkom području. Kao suprotnost ovom primjeru istakla bih zidnu česmu u trijemu Restićevog ljetnikovca. Njezino

oblikovanje je najskromnije od svih primjera koje sam obradila u radu. Jednostavna je poput uvučenog prozora, bez skulpturalne dekoracije. Najmonumentalniji primjer slobodnostojeće fontane sa skulpturama, grottom i akvaduktom nalazi se u Trstenom. Gučetićev ljetnikovac sa svojim vrtovima, perivojem, šumom i ostalim arhitektonskim sastavnicama izdvaja se od svih primjera. Ljetnikovac s Arboretumom je danas u vlasništvu i pod zaštitom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Nažalost većina ljetnikovaca prati tragičnu sudbinu poput Bozdarijeva i Restićeva koji propadaju radi pravno – imovinskih odnosa i polako ih nagriza zub vremena. Za nadati se je kako će institucije zajedno s Državom pronaći rješenja da se barem najznačajniji primjeri ladanjske arhitekture uspješno očuvaju i urede na ponos svih Dubrovčana i zaljubljenika u kulturnu baštinu Dubrovnika.

Literatura:

- Čorak, Željka, *Treći stil Gučetićeva ljetnikovca u Rijeci dubrovačkoj. Prilog za stilsku interpretaciju* (uz studiju Nade Grujić), u: Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 12 – 13, 1988. – 1989., str. 229 – 231.
- Deanović, Ana, *Perivoj Gučetić u Arboretumu Trsteno. Pitanja njegove reintegracije i prezentacije*, Rad JAZU, knj. 379, 1978., str. 201 – 230.
- Dimitrus, Željka, *Mitološko u De raptu Cerberi Jakova Bunića*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2014.
- Dobrović, Nikola, *Dubrovački dvorci*, Beograd, Urbanistički zavod NR Srbije, 1946.
- Fabijanić, Damir – Grujić, Nada, *Dubrovački ljetnikovac – The villa of Dubrovnik*, Zagreb, Fab, 2003.
- Fisković, Cvito, *Tri ljetnikovca hrvatskih pjesnika*, Zagreb, 1940. posebni otisak iz *Hrvatske revije*.
- Fisković, Cvito, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb. Matica hrvatska, 1947.
- Fisković, Cvito, *Dubrovački gotičko-renesansni stil*, u: *Republika. Časopis za književnost i umjetnost*, god. VII., knj. I – II., 1951., br. 1 – 12, str. 58 – 59.
- Fisković, Cvito, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955.
- Fisković, Cvito, *Kultura dubrovačkog ladanja (Sorkočević ljetnikovac na Lapadu)*, Dubrovnik, Historijski institut Jugoslavenske akademije, 1966.
- Fisković Cvito, *Sorkočević ljetnikovac na Lapadu*, u: *Rad JAZU*, knj. 397, 1982., str. 7 – 83.
- Fisković, Cvito, *Dubrovnik i njegova kulturna prošlost*, u: *Dubrovnik. Časopis za književnost, nauku i umjetnost*, god. 7, 1996., br. 3 – 4, str. 94 – 112.
- Fisković, Igor, *Preobrazbe riječnika kamene ornamentike u Dubrovniku 16. stoljeća*, u: AA.VV., *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008., str. 209 – 242.
- Grujić, Nada, *Prostori dubrovačke ladanjske arhitekture*, u: *Rad JAZU*, knj. 339, 1982.

- Grujić, Nada, *Reprezentativna stambena arhitektura*, u: AA.VV., *Zlatno doba Dubrovnika*, Zagreb – Dubrovnik, Muzejski prostor – Dubrovački muzej, 1987., str. 65 – 108, 307 – 323.
- Grujić, Nada, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 1991.
- Grujić, Nada, *Dubrovačka ladanjska arhitektura 15. stoljeća i Gučetićev ljetnikovac u Trstenom*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34, 1994., str. 141 – 166.
- Grujić, Nada, *Arkadija se kupuje*, u: *Vijenac. Novine Matice hrvatske za književnost, umjetnosti i znanost*, god. II., 17. kolovoza 1994., br. 17.
- Grujić, Nada, *Ljetnikovac Stay – Kaboga u Rijeci Dubrovačkoj – rezultati istražnih radova provedenih 1993. godine*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20, 1996., str. 83 – 103.
- Grujić, Nada, *Vrijeme ladanja. Studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 2003.
- Grujić, Nada, *Dubrovački ljetnikovci*, u: AA.VV., *Hrvatska renesansa*, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 2004., str. 111 – 133.
- Grujić, Nada, *Predgovor*, u: AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006., str. 7.
- Grujić, Nada, *Benedikt Kotruljević o vili*, u: AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006., str. 41 – 50.
- Grujić, Nada, *Ljetnikovac Miha Junijeva Bone u Rijeci dubrovačkoj: problemi datacije, atribucije i prezentacije*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38, 2014., str. 63 – 80.
- Grujić, Nada, *Rezultati konzervatorsko – restauratorskih istraživanja na ljetnikovcu Bunić – Kaboga u Rijeci dubrovačkoj*, u: *Portal. Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 5, 2014., str. 97 – 121.
- Gugić, Ivo, *U zagrljaju grada Dubrovnika. Gruž u prošlosti i sadašnjosti*, Trogir, 1980.
- Horvat-Levaj, Katarina, *Između ljetnikovca i palača – reprezentativna arhitektura dubrovačkog predgrađa Pile u 18. stoljeću*, u: AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb,

Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2006., str. 2013 – 218.

- Ivančević, Radovan, *Radius ozračja spomenika*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20, 1996., str. 27 – 39.
- Janeković Römer. Zdenka, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1999.
- Jovanović, Neven, *Tri rukopisa »De raptu Cerberi« Dubrovčanina Jakova Bunića (1469 – 1534)*, u: *Croatica et Slavica Iadertina*, 2, 2007., str. 209 – 215.
- Kapetanić, Niko, *Župa dubrovačka na starim razglednicama 1898. – 1944.*, Srebreno, Općina Župa dubrovačka, 2008.
- Karamhmedović, Deša, *Prostorna i funkcionalna klasifikacija dubrovačke ladanjske arhitekture. Doprinos društvenom vrednovanju*, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, god. 53, 2015., br. 2, str. 459 – 487.
- Kovačević, Maja – Fabijanić, Damir, *Arboretum Trsteno*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2004.
- Lučić, Josip, *Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka Dubrovačka*, u: *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, VI. – VII., 1957. – 1959., str. 117 – 120.
- Lučić, Josip, *Prošlost dubrovačke Astoreje*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 1970.
- Lučić, Josip, *Gozze/Gučetići i Trsteno u XV. i XVI. stoljeću*, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 33, 1995., str. 7 – 20.
- Marić, Mara – Obad Šćitaroci, Mladen, *Perivoj ljetnikovca Bona – Caboga i Stay – Caboga u Dubrovniku. Razvoj i mijene*, u: *Prostor. Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. XXIII., 2015., br. 1 (49), str 2 – 13.
- Marković, Vladimir, *Ljetnikovac Bozdari u Rijeci dubrovačkoj i Marino Gropelli*, u: *Prilozi povijest i umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 1990., str. 231 – 265.
- Maroević, Tonko, *Raditi na ladanju*, u: AA.VV., *Kultura ladanja*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2007., str. 9 – 14.

- Maroević, Tonko, *Bijeli dvori u sjenama sutona. Književni luk sudbine dubrovačkih ljetnikovaca*, u: *Peristil*, 56, 2013., str. 17 – 23.
- Milić, Bruno, *Vrtovi srednjeg vijeka*, u: *Prostor. Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. II., 1994., br. 1 – 2, str. 99 – 114.
- Nodari, Maja – Peković, Željko – Veramenta-Paviša, Patricija, *Obnova ratom oštećene kulturne baštine dubrovačkog područja*, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24 – 25, 1998. – 1999., str. 217 – 225.
- Obad Šćitaroci, Mladen – Kovačević, Maja Anastazija, *Arboretum Trsteno – perivoj renesansnog ljetnikovca*, u: *Art Bulletin*, 64, 2014., str. 101 – 131.
- Pelc, Milan, *Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 2010.
- Planić Lončarić, Marija, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 1980.
- Prelog, Milan, *Baština bez baštinika*, u: *Telegram*, 13. III., 1964., br. 203.
- Premerl, Daniel, *Stoljeće opremanja barokne katedrale*, u: AA.VV., *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, Dubrovnik – Zagreb, Gradska župa Gospe Velike – Institut za povijest umjetnosti, 2014., str. 215 – 269.
- Rendić Miočević, Ante, *O jednoj glavi »Kourosa« iz Dubrovnika*, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. 12 – 13, 1980., str. 181 – 202 (s ilustracijama).
- Šegvić, Neven, *Dubrovačko graditeljstvo u XV. i XVI. stoljeću – Specifičnosti arhitekture Dubrovnika*, u: *Republika. Časopis za književnost i umjetnost*, god. VII., knj. I – II., 1951., br. 1 – 12.
- Šišić, Bruno, *Obnova dubrovačkog renesansnog vrta*, Split, Izdavački centar, 1981.
- Tomić, Radoslav, *Barokni oltari i skulptura u Dalmaciji*, Zagreb, Matica hrvatska, 1995.
- Vojnović, Lujo, *Dubrovnik – jedna istorijska šetnja*, Zagreb, St. Kugli, 1922.
- Vratović, Vladimir, Bunić, Jakov, u: AA.VV., *Hrvatski biografski leksikon*, 1989., mrežna stranica <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3167> (pristup stranici: 1. II. 2016.)
- Zamarovský, Vojtech, *Bogovi i junaci antičkih mitova*, preveli: Mirko Jirsak i Predrag Jirsak, Zagreb, ArTesor, 2004.

Mrežne stranice:

- http://www.ciopa.hr/rijeka_dubrovacka.htm
- http://www.dubrovacka-biskupija.hr/portal/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=96&Itemid=551
- <http://www.dulist.hr/foto-ljetnikovci-rijeke-dubrovacke-cine-jednu-pricu/168010/>
- <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3167>
- <http://proleksis.lzmk.hr/9329/>
- <http://www.slobodnadalmacija.hr/Dubrovnik/tabid/75/articleType/ArticleView/articleId/245363/Default.aspx>

Slikovni prilozi:

- Sl. 1: Batahovina, ljetnikovac Bunić – Kaboga, zidna česma u trijemu (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 2: Batahovina, ljetnikovac Bunić – Kaboga, zidna česma u trijemu – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 3: Batahovina, ljetnikovac Bunić – Kaboga, zidna česma u trijemu – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 4: Batahovina, kapela sv. Bernarda uz ljetnikovac Bunić – Kaboga, škropionica (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 5: Batahovina, kapela sv. Bernarda uz ljetnikovac Bunić – Kaboga, škropionica – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 6: Batahovina, ljetnikovac Stay – Kaboga, česma u vrtu (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 7: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 8: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda (izvor: Vladimir Matković, *Ljetnikovac Bozdari u Rijeci dubrovačkoj i Marino Gropelli*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 1990., str. 233).
- Sl. 9: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, glavni portal – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 10: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, ulaz u orsan (snimila: Tea Zvrko).

- Sl. 11: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, portal zapadnoga vrta (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 12: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, česma s *grottom* i cisternom u zapadnom vrtu (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 13: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, zapadni vrt s *grottom*, česmom i cisternom (izvor: Nada Grujić, *Vrijeme ladanja. Studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 2003., str. 121).
- Sl. 14: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, nimfej u zapadnom vrtu s (izvor: Nada Grujić, *Vrijeme ladanja. Studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 2003., str. 121).
- Sl. 15: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, česma i detlj *grotte* u zapadnom vrtu (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 16: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, maskeron sa česme u zapadnom vrtu (izvor: Nada Grujić, *Vrijeme ladanja. Studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 2003., str. 121).
- Sl. 17: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, maskeron sa česme u prizemnom predvorju (izvor: Vladimir Matković, *Ljetnikovac Bozdari u Rijeci dubrovačkoj i Marino Gropelli*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 1990., str. 254).
- Sl. 18: Čajkovići, ljetnikovac Bozdari – Škaprlenda, česma u prizemnom predvorju (izvor: Vladimir Matković, *Ljetnikovac Bozdari u Rijeci dubrovačkoj i Marino Gropelli*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, 1990., str. 254).
- Sl. 19: Kololac, ljetnikovac Sorkočević, zid s česmama (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 20: Komolac, ljetnikovac Sorkočević, zidne česme (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 21: Komolac, ljetnikovac Sorkočević, Tritonova česma (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 22: Komolac, ljetnikovac Sorkočević, Tritonova česma – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 23: Komolac, ljetnikovac Sorkočević, Tritonova česma – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 24: Komolac, ljetnikovac Sorkočević, Tritonova česma – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 25: Rožat, ljetnikovac Restić – pogled iz vrta (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 26: Rožat, ljetnikovac Restić – pogled na orsan (snimila: Tea Zvrko).

- Sl. 27: Rožat, ljetnikovac Restić, zidna česma u trijemu (izvor: Nada Grujić, *Vrijeme ladanja. Studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 2003., str. 46).
- Sl. 28: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, Neptunova fontana (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 29: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, Neptunova fontana 1897. godine (izvor: Ludwig Salvator von Habsburg: *Mit der Jacht entlang der kroatischen Kuste (1870-1910), Jahtom po hrvatskoj obali (1870-1910)*, prir. Ljudevit Krmpotić, Hannover - Čakovec, 1998., str. 212).
- Sl. 30: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, akvedukt – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 31: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, kanal – detalj (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 32: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, skulptura Neptunove fontane (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 33: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, skulptura Neptunove fontane (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 34: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, skulptura Neptunove fontane (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 35: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, skulptura Neptunove fontane (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 36: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, skulptura Neptunove fontane (snimila: Tea Zvrko).
- Sl. 37: Trsteno, ljetnikovac Gučetić, skulptura Neptunove fontane (snimila: Tea Zvrko).